

κην, καὶ πρέπει νὰ γίνεται, χρέος τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλιῶς θὰ εἶναι ἄχρηστο.

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ χρέος τοῦτο θὰ εἶναι ἐκεῖνο πού θὰ προσταΐζει τὸν ἄνθρωπο τί πρέπει νὰ πράξει, τί πρέπει νὰ πράττει γιὰ νὰ πηγαίνει πέραν ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ φυσικοῦ νόμου, νὰ προχωρῇ πέραν ἀπὸ κεῖ, ὅπου τὸν ἀφήνει ὁ φυσικὸς νόμος. Ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα, εἴτε ἄψυχα εἴτε ἔμψυχα εἶναι, ἔχουν τὴν τραγικὴ μοῖρα νὰ μένουν ἐκεῖ, ὅπου τὰ ἀφήσει ἡ φύση, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ βούληση, τὴν προαίρεση καὶ τὴν πράξη του, ἠμπορεῖ νὰ πάει πέραν ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου τὸν παράτησε ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ὁ ἠθικὸς νόμος, τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας, τὸν καλεῖ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν κατάσταση, ὅπου μοιραῖα ἔμεινε ἀπὸ τὴ φύση, τὸν καλεῖ ὄχι νὰ συνεχίσῃ τὸ φυσικὸ του δρόμο, ἀλλὰ ν' ἀνοίξῃ καινούργιο δρόμο μέσα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος, γιὰ καὶ ἡ πράξη ἀνήκει σ' αὐτόν. Μὲ τὴν ἀξίωση ὅμως αὐτὴν τίθεται ταυτόχρονα καὶ ἡ προϋπόθεση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυνατόν νὰ πάη πέραν ἀπ' ἐκεῖ, ὅπου τὸν ἀφήνει ἡ φύση. Ὅτι τοῦτο εἶναι δυνατόν, καταδείχθηκε ἤδη μὲ τὴν ἐπιστήμη, γιὰ τὴν ἐπιστήμη ὡς κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κάτι πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλή φυσιοκρατία, εἶναι νίκη τοῦ πνεύματος ἀπέναντι τῆς τυφλῆς, βουβῆς ἀναγκαιότητας. Μὲ τὴν πράξη, ἡ καλύτερα μὲ τὸ αἶτημα τοῦ ἠθικοῦ λόγου, τίθεται τώρα καθαρώτερα καὶ τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας, γιὰ τὸ τοῦτο εἶναι ἐλευθερία, ὄχι μόνον νὰ προχωρῆς μὲ τὴ γνώση πέραν ἀπὸ τὴ βουβὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πράξη νὰ θέτῃς τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς.

Τὸ αἶτημα ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἐκεῖνο, πού σύμφωνα μ' αὐτὸ πρέπει νὰ γίνονται ὅλα ὅσα κατατείνουν πρὸς τὴν πραγμάτωση τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς. Καὶ πρέπει τὸ αἶτημα τοῦτο νὰ ἔχῃ ὑποχρεωτικότητα, δηλαδὴ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, ὄχι ὅμως τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φυσικῆς νομοτέλειας, ἡ ὁποία γίνεται ἀπὸ μόνη της, ἀλλὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ ἐντέλειας, ἡ ὁποία γίνεται ἀπὸ τὴν ἐσώτατη ἀπόφαση τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀποδεσμεύεται μὲ τὸν ἠθικὸ νόμον καὶ νὰ πράττῃ σύμφωνα μ' αὐτόν. Ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος ἢ ὁ αὐτοαναγκασμὸς δὲν πηγάζει ὅμως ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τάχα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν ἴδια ἰδιοσυγκρασία, ψυχικὴ κατα-

σκευή. Γιατί, κι' ἂν ἀκόμα ὑποθέσωμε, ὅτι ὑπάρχει ἡ κοινή ἰδιοσυγκρασία καὶ κατασκευὴ τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, πράγμα ὀπωσδήποτε ἀβέβαιο, δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὸν ἐκεῖ ἔπάνω νὰ στηρίξωμε τὴν ἀπαίτηση τῆς ἠθικῆς ἀναγκαιότητας, δηλαδή τὸ καθολικὸ χρέος. Ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἔρχεται ἀπὸ τὴν καθαρὴ νοημοσύνη, ἀπὸ τὸν καθαρὸ λόγον τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, καὶ μόνος αὐτός, ἐνώνει τοὺς ἀνθρώπους. Ἔρχεται ὄχι ἀπὸ τὴν ψυχικὴ αἰτία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Οὔτε πάλιν ἠμποροῦμε νὰ στηρίξωμε τὴν ἀναγκαιότητα αὐτὴν ἔπάνω στὸ γεγονός, ὅτι τάχα οἱ περισσότεροι, ἢ ἔστω καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, τὴν παραδέχονται. Δὲν εἶναι ἀπόδειξη, ἂν κάτι τὸ παραδέχονται ὅλοι, ὅτι, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, εἶναι τοῦτο καὶ ἀληθινό, διότι οἱ ἄνθρωποι παραδέχονται καὶ πολλὰ ποὺ δὲν εἶναι ὀρθά. Γενικά, τὸ αἴτημα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ πρὸς παντὸς τὸ καθολικὸ του κῦρος, δὲν ἔρχεται ἀπὸ τὴν κοινὴ του παραδοχὴ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του ἀνταξία. Μία μόνον βία ἔχομε νὰ στηρίξωμε τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος καὶ χρέους. Καὶ ἡ βία αὕτη εἶναι, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ του λογικὸς καὶ αὐτοδύναμος. Τὸ αἴτημα τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ του ἀξίωμα, κι' αὐτὸ ὄχι μόνον δὲν ἀντιστρατεύεται τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τὰ τεχνητὰ κατασκευάσματα τῶν «ἰδεολογιῶν», ἀλλὰ καὶ τὴν θεμελιώνει. Ἡ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα ἔρχεται ἀπὸ ἕναν ἀπλό, ὀλωσδιόλου λιτὸ ἐσωτερικὸ λόγον, ὅτι ἡ ἠθικὴ δημιουργία ἢ ἠθικὴ αὐτοκαταξίωση τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον δὲν καταστρέφει τὴν φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ τὴν προϋποθέτει, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι συνάμα καὶ φύση καὶ ἐλευθερία. Καὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἕνα δίχως τὸ ἄλλο. Ἡ φύση εἶναι ἐς αἰεὶ ἡ ρίζα καὶ ἡ βία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μοῖρα του, ἡ ἐλευθερία εἶναι τὸ πνεῦμα ποὺ ὑπερνικάει τὴ μοῖρα καὶ τὴ φύση, ὅσο τοῦτο εἶναι δοσμένο στὸν ἄνθρωπον. Ἡ ἐλευθερία δὲν ἔρχεται νὰ ἐξοντώσῃ τὴ φύση «dénaturer la nature», ἀλλὰ νὰ ἀνεβάσῃ καὶ τὴ φύση «idealiser la nature». Ὡστε ἡ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ δανεισθῇ τίποτα ἔτοιμο ἀπὸ καμμιά ἄλλη ἐπιστήμη, οὔτε ἠμπορεῖ νὰ λάβῃ ἄμεση βοήθεια ἀπὸ τὴν ἐμπειρία.

Ἐνῶ ὅμως ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἠθικῆς, ὡς ἐπιστήμης, εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ συστηματικὴ ἐρμηνεία πῶς ἀπελευθερώνεται καὶ ἀπομακρύνεται ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικὴ ἀξία ἀπὸ τῆ φυσικῆ του κατάστασι καὶ νομοτέλεια, ἐν τούτοις δὲν εἶναι τὸ μάθημα τῆς ἠθικῆς ἐκεῖνο πὺν θὰ μᾶς ἀναγκάσῃ νὰ πραγματώσωμε ὅπωςδήποτε τὸν ἠθικὸ νόμο. Τοῦτο θὰ ἦταν ἄλλωστε ἀντίθετο καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, γιὰτὶ ἀπ' ἀρχῆς τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀντίκειται πρὸς τὸν ἐξαναγκασμό. Ὁ ἄνθρωπος μόνον ἀπὸ μέσα του, ἀπὸ μόνος του ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἐλευθερώνεται ὁλοένα καὶ πὺν πολὺ, καὶ τότε ἀξίζει ἡ ἐλευθερία του. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ ἠθικὴ πὺν θὰ τὸν κάμῃ ὅπωςδήποτε ἠθικὸ, δηλαδή ἐλεύθερο, τοῦτο εἶναι ἔργο ἀποκλειστικὰ τῆς προσωπικῆς του θέλησῆς, γιὰτὶ μόνος του αὐτοδεσμεύει ὁ ἄνθρωπος ἠθικὰ τὴ βούλησὶ του. Ἀλλὰ οὔτε καὶ θὰ ὑπῆρχε ἡ ἠθικὴ ὡς ἐλεύθερη ἐπιστήμη καὶ νόμιση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἂν ἡ ἴδια εἶχε τὴ δύναμη νὰ κάμῃ τὸν ἄνθρωπο ἠθικὸ, δηλαδή ἐλεύθερο, γιὰτὶ τότε καὶ αὐτὴ θὰ τὸν ἐπέεξε καὶ συνεπῶς δὲν θὰ ἦταν ἠθικὴ.

Ἀπ' ἐδῶ καταφαίνεται, πόσον ἀντίθετα πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο εἶναι τὰ «ἰδεολογήματα» τοῦ αἵῶνα μας, πὺν θέλουν ὅπωςδήποτε, καὶ παρὰ τὴ θέλησὶ του, νὰ κάμουν τὸν ἄνθρωπο «ἠθικὸ» ἢ νὰ τὸν «σώσουν» ἀπὸ τὴν πλάνη του. Ἡ ἠθικὴ, ὡς ἐπιστήμη φιλοσοφικὴ, καταγίνεται μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἠθικῆς: Δὲν ἠμπορεῖ ὅμως ἡ ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, νὰ δημιουργήσῃ ἡ ἴδια τὴν ἠθικὴ προσωπικότητα καὶ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀξιολόγησι τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐλευθερία της, καὶ δὲν τὴν ἀνταλλάσσει μὲ τίποτε ἄλλο, οὔτε μὲ τὴν «εὐδαιμονία», οὔτε μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη εὐτυχία τῆς ἀνθρωπότητος. Δὲν ἠμπορεῖ ὅμως ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα, γιὰτὶ αὐτὴ δὲν εἶναι ἔργο τῆς θεωρίας, ἀλλὰ κατόρθωμα τῆς πράξεως. Ὡς θεωρία τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἡ ἠθικὴ ἔρχεται νὰ κατανοήσῃ τίς ἀρχές πὺν διέπουν τὴν ὅλη ἠθικὴ προσωπικότητα. Ὡστε ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ ἡ ἴδια ν' ἀλλάξῃ τὴ θέλησι τοῦ ἀνθρώπου, ἐρμηνεύει μονάχα τὴν ἠθικὴ θέλησι καὶ θέτει ἐνώπιον τοῦ κάθε ἀνθρώπου τὴν ἰδέα τοῦ καθαρῦ ἐκείνου αἰτήματος, ἀπ' ὅπου κατ' ἀνάγκην πηγάζουν ὅλα τὰ μερικὰ αἰτή

ματα, πὸν πρέπει ὁ ἄνθρωπος μέσα του νὰ πραγματώσῃ γιὰ προχωρῆ πρὸς τὸν τελικό του σκοπό.

Τὰ ἠθικὰ λοιπὸν αἰτήματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβληθοῦν στὸν ἄλλον, οὔτε νὰ στηρίζονται στὶς ἰδιοτυπίες τῶν ἀνθρώπων, οὔτε χωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐκλεκτοὺς καὶ μὴ ἐκλεκτοὺς ἢ σὲ τάξεις, ὅπως τὰ σύγχρονα «ἰδεολογήματα», ἀλλὰ οὔτε τέλος στηρίζονται στὴν ὁμοίότητα τὴν ψυχικὴ τῶν ἀνθρώπων, γιὰ καὶ τότε ἢ ἔχαναν τὸ γενικὸ καὶ ἀπόλυτο κῆρος τους. Τὶς ἠθικὰς ἀρχὰς ἔρχεται νὰ ἐρμηνεύσῃ ἡ ἠθικὴ, ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, καὶ νὰ τις φέρῃ στὸ φῶς, γιὰ νὰ γίνουν κατανοητὲς, δίχως καμμιά ἀνάμιξη μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῶν ἀνθρώπων ἢ καὶ ἄλλα, ἔστω πολιτικά, προβλήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ λυθοῦν, ἀφοῦ τεθῆ ἀπ' ἀρχῆς ἡ ἀπαραβίαστη ἠθικὴ ἀξία τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ τοῦ κάθε λαοῦ. Τοῦτο ἔχει μεγάλη σημασία, γιὰ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα εἶναι πάντοτε χωριστὸ ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀνάμιξη του μὲ συναισθήματα καὶ ἐνορμήματα τοῦ ἀνθρώπου, ἀδιάφορο ἂν ἡ πολιτικὴ ἀναμιγνύῃ πολλὰς φορές τὰ συναισθήματα καὶ ἐνορμήματα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, ὅποτε καταλήγει στὰ πάθη καὶ στὰ ἐγκλήματα. Καὶ τὰ συναισθήματα καὶ τὰ ἐνορμήματα, καθὼς καὶ τὰ πολιτικὰ «ἰδεολογήματα», εἶναι μέγας κίνδυνος γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀκεραιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅσο καλλιεργημένο κι ἂν εἶναι τὸ συναίσθημα, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα παρακόλουθά του φαινόμενα, παραμένει πάντοτε κίτι ἄλογο κ' ἔχει τὴν καταγωγή του περισσότερον ἀπὸ τὴ φύση, τὴν ψυχικὴ ἀναγκαιότητα, καὶ λιγώτερον ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, τὴν πνευματικὴ ἀναγκαιότητα. Τὸ συναίσθημα εἶναι μία φυσικὴ πανοπλία, πὸν μ' αὐτὴν ἡ φύση ἔχει ἐξοπλίσῃ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ τὴν προστατεύῃ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ της. Ὅστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σταματήσωμε στὰ συναισθήματα καὶ τὰ ἐνορμήματα καὶ σ' αὐτὰ ἐπάνω νὰ θεμελιώσωμε ἠθικὰ αἰτήματα. Ἐκτὸς αὐτοῦ, τὰ συναισθήματα εἶναι διαφορετικὰ στὸν κάθε ἄνθρωπο, καὶ ἀξιολογοῦνται ἀπὸ τὸν καθένα κατὰ πῶς αὐτὸς νομίζει. Εἰδοποιεῖται ἡ ζωὴ μὲ τὸ συναίσθημα, εὐχάριστο ἢ δυσάρεστο, ὄχι γιὰ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακόν, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὠφέλιμο ἢ τὸ ἐπιζήμιον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ της. Εἶναι ἓνα τέχνασμα τῆς φύσι-

κῆς δημιουργίας, μία πανουργία τῆς φύσης, ὅπου ἐμπλέκεται ὁ ἄνθρωπος ἀπ' ἀρχῆς τῆς ζωῆς του, ὥστε νὰ ἀσφαλίξεται ἡ διαί-
 ῶνιση καὶ αὐτοσυντήρηση τῆς ζωῆς, εἶναι φυσικὸς καὶ ὄχι ἠθι-
 κὸς νόμος. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ εὐγενικώτατο συναίσθημα δὲν εἶναι δυ-
 νατὸν νὰ στηρίξη ἠθικὸν κανόνα τῆς ζωῆς.

Γιὰ τοῦτο ἡ ἠθικὴ, ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη, διαχωρίζει σα-
 φέστατα τὴν ἠθικὴν ἀξίαν ἀπὸ τὸ συναίσθημα, καὶ ἔτσι περιχαρα-
 κώνει ἀκριβέστατα τὸ ἔδαφος, ὅπου διαδραματίζεται ἡ ἠθικὴ
 πάλη τῆς ζωῆς, καὶ ὑψώνεται τὸ ἠθικὸν κατόρθωμα. Πέραν
 ἀπὸ τὰ συναισθήματα καὶ τὰ ἐνσρμήματα, ἀκόμα καὶ τὰ εὐγενέ-
 στατα, ὑψώνεται τὸ ἠθικὸν κατόρθωμα τῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ καὶ ἡ
 εὐγένεια τοῦ συναισθήματος, ὅπου ὑπάρχει, κατὰ γὰρ καὶ αὐτὴ
 ἀπὸ τὸν ἠθικὸν λόγον. Γιὰ τοῦτο, μόνον ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴν ἀρχὴν
 τοῦ στὸν καθαρὸν λόγον, στὴν αὐτενέργητη ἠθικὴ νοημοσύνη, καὶ
 ἀναπαύεται μέσα στὴν αὐτοδύναμη ἐλευθερία καὶ τὴν καθαρὴν συ-
 νείδηση, ἔχει πράγματι ἠθικὴν ἀξίαν. Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι ἑτερό-
 φωτα. Καμμιά ἠθικὴ ἐννοία καὶ καμμιά ἠθικὴ κρίσις περὶ τῶν
 πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἔχει ἀναγκαιότητα ἠθικῆς, ἂν δὲν
 στηρίζεται σὲ αἴτημα ποὺ νὰ ἀπορρέῃ ἀμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὸν
 καθαρὸν ἠθικὸν στοχασμόν.

Γι' αὐτὸν τὸν λόγον δὲν μποροῦν νὰ εὐσταθήσουν οἱ θεωρίαι
 ἐκεῖνες περὶ ἠθικῆς, ποὺ θέλουν, ὅπως ἰσχυρίζονται, νὰ στηρι-
 χθοῦν σὲ ἐμπειρικὰ γεγονότα. Ἡ ἠθικὴ προστάζει ἀπ' ἀρχῆς, ἔχει
 λοιπὸν μέσα τῆς τὴν ἐννοία τοῦ αἰτήματος, ἐνῶ τὸ γεγονὸς ὑπάρ-
 χει, εἶναι ἀπλῶς, καὶ ποτὲ δὲν προστάζει. Ὅτι τὸ ἠθικὸν κατόρ-
 θωμα παρατηρεῖται σὲ περισσότερους ἀνθρώπους, τοῦτο δὲν στη-
 ρίζει τὴν ἀξίαν, τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ αἰτήματος, ἀλλὰ
 τὸ ἀντίθετο εἶναι σωστό. Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἰσχύει τὸ αἴτημα ὡς κα-
 θολικὴ ἀξία, ὑπάρχουν καὶ τὰ πολλὰ παραδείγματά του μέσα στὴ
 ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τὰ ἠθικὰ κατορθώματα. Δὲν προσ-
 τάζει ὁ ἠθικὸς νόμος ἐκεῖνο ποὺ κάνουν μερικοὶ ἄνθρωποι, οὔ-
 τε ὅ,τι κάνουν οἱ περισσότεροι, οὔτε τέλος ἐκεῖνο ποὺ πράττουν
 ὅλοι.

Ποτὲ τὸ κῦρος ἐνὸς νόμου δὲν στηρίζεται στὸ πλῆθος ἐκεί-
 νων ποὺ τὸ ἐγκρίνουν. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ἐπὶ τῆς
 κινήσεως παράδειγμα ἠθικῆς ζωῆς μέσα στὸν κόσμον, καὶ τότε τὸ

ἠθικὸ ἀίτημα θὰ εἶχε ἀναγκαιότητα ἀπόλυτη. Δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ ἀποδείξωμε κάτι ὡς ἀναγκαῖον, ἐπειδὴ τάχα γίνεται ἀπὸ ὄλους ἢ ἀπὸ τοὺς περισσότερους. Ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει σαφῶς τὸ ἀναγκαῖον, «τὴν αἰεὶ καὶ ἐξ ἀνάγκης φύσιν», ἀπὸ τὸ συχνὰ συμβαῖνον, «τὴν ἐπὶ τὸ πολὺ» (770, β 11). Καὶ ἡ ἠθικὴ ἐμπειρία εἶναι κάτι ποὺ γίνεται ὄχι ἐξ ἀνάγκης, ἀλλὰ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ.

Ὅστε πρέπει νὰ καταλάβωμε, ὅτι δὲν μπορούμε νὰ σταματήσωμε σ' αὐτήν, ὅσο κι' ἂν τὴν σεβόμαστε κατὰ τὰ ἄλλα, ἐφ' ὅσον εἶναι πράγματι ἠθικὴ. Πρέπει νὰ φύγωμε ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐμπειρίας, ἂν θέλωμε νὰ στοχασθοῦμε ἔστω τὴν ἀπόλυτη ἠθικὴ ἀξία ἀνθρώπου.

3.— Ἐξαναγκασμὸς καὶ αὐτανγκασμὸς. Νόμος καὶ ἠθικὴ.

Γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅμως ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τοῦ ἠθικοῦ νόμου, πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε ἀπ' ἀρχῆς δύο πράγματα: α) τὸν ἴδιον τὸν νόμον, ποὺ ὁρίζει ἀντικειμενικὰ τὴν πράξη μας, καὶ β) τὸ ἐλατήριο ποὺ θὰ μᾶς ὠθήσῃ νὰ πράξωμε ὅπως προστάζει ὁ νόμος, ἢ τὴν προαίρεση. Τὰ ἐλατήρια εἶναι ἐκεῖνα ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ κρίνωμε ἠθικὰ τὸν ἑαυτό μας. «Ἡ προαίρεσις δοκεῖ μᾶλλον τὰ ἠθικὰ κρίνειν τῶν πράξεων» (Ἀριστοτέλης 1111, β 6). Ἡ ἀντιδιαστολὴ τῆς ἠθικῆς πρὸς τὸ δίκαιο δείχνει ἀκόμα καθαρώτερα τὸ ἐσωτερικὸ τῆς νόημα. Τὸ δίκαιο, ἢ πολιτεία, θέτει τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἐπιβάλλει, γιὰτὶ ἐπιδιώκει μὲ τοὺς νόμους ἄλλους σκοποὺς, οἱ ὁποῖοι κεῖνται ἔξω ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἰδίων τῶν νόμων, δηλαδὴ τὸ δίκαιο ἐπιδιώκει σκοπιμότητα. Τὸ δίκαιο θέτει ὡς ἐλατήρια τοῦ εἶναι του καὶ τῆς ἐπιβολῆς του τὴν εὐημερία τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τῆς ζωῆς, τὴν ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς, τὴν ὅσο τὸ δυνατόν δικαιοτέρα διανομὴ τῶν ἀγαθῶν καὶ πολλὰ ἄλλα. Ὅλα ὅμως αὐτὰ εἶναι ἐλατήρια κείμενα ἔξω ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοῦς νόμους τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου. Εἴτε φύσει εἴτε θέσει νοήσωμε τὴν ἀρχὴν τοῦ δικαίου, ἢ καὶ τὰ δύο μαζί, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος λέγει, ὅτι «τοῦ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστὶ, τὸ δὲ νομικόν» (1134, β 18), ἐφ' ὅσον τοῦτο

ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν πολιτεία, ἔχει ἐλατήρια κείμενα ἔξω ἀπὸ τοὺς νόμους πὺ τὸ ἐπιβάλλουν.

Ἄν τώρα θελήσωμε νὰ συγκρίνωμε τὸ ἠθικὸ αἴτημα καὶ χρέος, ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ ἠθικὸς νόμος, μὲ ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη χρέους, ὅπως τὰ ἐπιβάλλουν οἱ νομοθεσίαι, νομικὲς ἢ καὶ θρησκευτικὲς, θὰ ἰδοῦμε, ὅτι τὸ μοναδικὸ γνῶρισμα τοῦ ἠθικοῦ χρέους καὶ νόμου εἶναι, ὅτι αὐτὰ ἔχουν μέσα τους καὶ τὸ ἐλατήριο τοῦ εἶναι τους, ἔχουν μέσα τους καὶ τὴ δικαίωση τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ τοῦ κύρους των. Τὸ ἠθικὸ χρέος ὅ,τι εἶναι, εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὁ σκοπὸς του δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ αὐτὸ τὸ ἴδιο, εἶναι αὐτοσκοπὸς, ἐντελέχεια. Τὸ δίκαιο ὅμως δὲν εἶναι ἐντελέχεια, δηλαδή οἱ σκοποὶ του κείνται ἔξω ἀπὸ τὸ εἶναι του καὶ τὸ κύρος του. Οἱ σκοποὶ του εἶναι ἡ εὐημερία τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. «Τίνος χάριν συνέστησεν ἡ πόλις, οὐ τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὐδὲ συμμάχιας, οὐδὲ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτούς, οὐδὲ διὰ τὰς ἀλλαγὰς καὶ τὴν χρῆσιν, ἀλλὰ τοῦ εὖ ζῆ ἕνεκεν», (Ἄριστοτ. 1278 β 16, 1280 α 31, β 30, 1261 α 25). Τὸ δίκαιο ὅμως δὲν ἐξετάζει ποιά ἐλατήρια ὄθουν τὸν πολίτη νὰ συμμορφωθῆ μὲ τὶς προσταγὰς πὺ ἐπιβάλλει· οὔτε πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται γι' αὐτό, γιατί τότε θὰ γεννιόνταν ἡ τάση νὰ παρακολουθῆ καὶ τὸ φρόνημα τοῦ πολίτη, τὴν ἐνδιάθετη δηλαδή προαίρεσή του, ὅποτε δὲν θὰ ὑπῆρχε ἐσωτερικὴ ἐλευθερία.

Τὰ δλοκληρωτικὰ καθεστῶτα εἶναι ἐκεῖνα πὺ ἀπλώσαν τὴν ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου καὶ στὸ ἐσωτερικὸ φρόνημα τοῦ πολίτη, καὶ γιὰ τοῦτο ἐφθασαν στὸν ἀπόλυτο βαθμὸ βίας. Τὸ δίκαιο πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται μόνον, ἂν ὁ πολίτης εἶναι τυπικὰ σύμφωνος μὲ τὶς προσταγὰς του, ἂν δηλαδή ἐξωτερικὰ συμμορφώνεται μ' αὐτές. Πῶς σκέπτομαι, ὅταν ἐφαρμόζω, ὅταν τηρῶ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ἂν δηλαδή πράττω τοῦτο, γιατί φοβᾶμαι τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς, ἢ γιατί ἐπιδιώκω ὠρισμένα κέρδη ἀπὸ τὴν τήρηση τῶν νόμων ἢ γιατί ἔχω ὅ,τιδήποτε ἄλλο στὸ νοῦ μου, ὅλα αὐτὰ τὰ ἐλατήρια δὲν ἐνδιαφέρουν καθόλου τὴν ἐξουσία, πὺ εἶναι ταγμένη νὰ ἐφορευῆ τὴν τήρηση τῶν νόμων. Μόνον ὅταν τὸ κράτος δὲν στηρίζεται στὴν κατάφαση τῶν πολιτῶν, ὅπως γίνεται τοῦτο μὲ τὰ τυραννικὰ καὶ δλοκληρωτικὰ καθεστῶτα, μόνον τότε σχηματίζει τὸ κράτος παρασυναγωγῆ, δηλαδή κατασκο-

πεία, καὶ ζητάει νὰ εἰσχωρήσῃ, μὲ εἰδικὰ πρὸς τοῦτο μίσθαρνα ὄργανα, καὶ στὰ φρονήματα τῶν πολιτῶν του. Τοῦτο ὅμως εἶναι ὀλωσδήποτε τυραννία. Ἐπεναντίας, ὅταν ἡ πολιτεία μένη μέσα στὰ ὅρια τῆς δημοκρατικῆς ἔννοιας, τότε δὲν τὴν ἐνδιαφέρει τί λέγει ἡ συνείδηση τοῦ πολίτη, τῆ στιγμῆ πού αὐτὸς τηρεῖ τοὺς νόμους τῆς.

Καὶ μὲ ἄλλη διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς. Τὸ δίκαιο, γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ, χρειάζεται τὰ μέσα τοῦ ἐξαναγκασμοῦ, πού διαθέτει ἡ πολιτεία, ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸν ἄνθρωπο. Μόνον ἐκεῖνοι πού θέλουν νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν ἠθικὸ νόμο, οἱ «ἐμπαθεῖς», οἱ «ἰδεολόγοι» καὶ οἱ ὀλοκληρωτικοί, ἔρχονται νὰ ἐξαναγκάσουν, νὰ πιέσουν καὶ νὰ ἐκβιάσουν. Ὁ ἠθικὸς νόμος καλεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ μέσα του, ὁ ἐξαναγκασμὸς εἶναι ἐδῶ ξένος καὶ ἀντίθετος πρὸς τὸ νόημα τοῦ ἠθικοῦ χρέους. Εὐθύς ὡς ὁ ἠθικὸς νόμος ἠθέλε καταφύγει στὸν ἐξαναγκασμὸ, θὰ γινόταν ἀμέσως ἀνήθικος, γιατί θὰ ἔλειπε ἀμέσως ἡ ἐσωτερικὴ κατάφαση, ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης τῶν ἀνθρώπων, κύριο γνώρισμα γιὰ τὸν ἠθικὸ χαρακτῆρα πράξεων. Ἐπεναντίας, τὸ δίκαιο δὲν ἐξετάζει ἂν ἡ συνείδηση τοῦ χρέους συνοδεύει ἢ ὄχι τὴν τήρησιν τῶν προσταγῶν του.

Ἡ ἠθικὴ ὅμως ζητάει τὴν ἐσωτερικὴν συγκατάθεσιν πρὸς τὴν προσταγὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ζητάει, μὲ ἄλλα λόγια, ὅ,τι εἶναι ἠθικὸ χρέος νὰ τὸ καταφάσκῃ ἐλεύθερα ἡ συνείδηση. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ χρέος αὐτὸ ἔρχεται μὲ ἐσωτερικὴ ἐπιτακτικότητα ἀπὸ τὴν πρακτικὴν, ἠθικὴν νοημοσύνην τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ συνείδηση λοιπὸν τοῦ χρέους εἶναι ἀνάγκη νὰ συμπέσῃ στὴν ἠθικὴν μὲ τὸν ὅρισμό, μὲ ὅ,τι ὀρίζει ὁ ἠθικὸς νόμος. Σύμφωνα μὲ τὴν διάκρισιν, τὸν διαχωρισμὸ αὐτὸν τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὸ δίκαιο, πρέπει νὰ χωρισθοῦν οἱ κανόνες δικαίου, οἱ νόμοι τῆς πολιτείας, αὐστηρότατα ἀπὸ τὰ ἠθικὰ χρέη τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ προσταγμάτα τοῦ δικαίου, ὅ,τι δηλαδὴ ζητάει τὸ δίκαιο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, εἶναι ἐξωτερικά, δὲν θίγουν τὴν προαίρεσιν τοῦ ἀνθρώπου, γιατί τὸ δίκαιο δὲν ἔχει καὶ δὲν πρέπει νὰ ἔχη ποτὲ τὴν ἀξίωσιν νὰ ρυθμίσῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου, εἰδεμὴ γίνεται ὀλωσδήποτε τυραννία.

Ἡ ἰδέα τοῦ χρέους εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου ἐσωτερικό. Ἐδρεύει

τὸ χρέος καὶ μεγαλώνει μόνον μέσα στὴν ἐλεύθερη συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου τὸ δίκαιο δὲν ἠμπορεῖ ἀπὸ φυσικοῦ του καὶ δὲν πρέπει νὰ εἰσέρχεται. Τὸ δίκαιο ἀρκεῖται νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὴν ἀπλή, τυπικὴ πραγμάτωση τῶν προσταγῶν του, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ, ἠθικὴ συνείδηση τοῦ πολίτη. Ἡ ἠθικὴ πάλιν αὐτονομία καὶ αὐτοδέσμευση εἶναι ὁλοσδιόλου ἀδιασώητη δίχως τὴν ἐσωτερικὴν κατάφασιν πρὸς τὸ χρέος ἀπὸ τὴν ἐλεύθερον βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἠθικὴ ἐρευνᾷ τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ παραδείγματος χάριν, ὁρίζει ὅτι πρέπει κανεὶς ὅπως δὴποτε νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ὑπόσχεσιν ποὺ ἐλεύθερα ἔδωκε· δὲν τὴν ἐνδιαφέρει, ἂν τὴν ἔδωκε γραπτῶς ἢ προφορικῶς. Καὶ ὅταν ἀκόμη τὸ συμβόλαιον ποὺ ἔχει κανεὶς ὑπογράψῃ, κ' ἔχει μέσα ἐκεῖ δώσει τὴν ὑπόσχεσίν του, συμβῆ νὰ χαθῆ ἢ νὰ καταστραφῆ, δηλαδὴ καὶ ὅταν ὁ ἄλλος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔχει δοθῆ ἡ ὑπόσχεσις, δὲν ἔχη τὴ δύναμιν νὰ καταφύγῃ εἰς τὸ νόμον τῆς πολιτείας καὶ νὰ τὸν ἐξαναγκάσῃ, καὶ τότε πρέπει αὐτὸς ὅπως δὴποτε νὰ τηρήσῃ τὴν ὑπόσχεσίν του.

Γιὰ τὸ δίκαιο ὅμως, τὸ συμβόλαιον εἶναι ἡ μόνη βάση, ὅπου θὰ στηριχθῆ ὁ δικαστὴς γιὰ νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸν ὑπεύθυνον νὰ κρατήσῃ τὴν ὑπόσχεσίν του, ὅταν αὐτὸς θελήσῃ νὰ τὴν ἀθετήσῃ. Ἡ ἠθικὴ δηλώνει καθαρά, ὅτι δὲν ἔχει καμμιά ἀπολύτως σχέσιν μὲ τὸν ἐξωτερικὸν ἐξαναγκασμὸν ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ νόμοι τῆς πολιτείας, γιατί οἱ νόμοι θέλουν νὰ ἐπιφέρουν ὁρισμένον ἀποτέλεσμα, ἔχουν σκοπιμότητα, τὴν εὐημερία τῆς ζωῆς. Γιὰ τὴν ἠθικὴν ὅμως ἀρκεῖ ἡ ἰδέα τοῦ χρέους γιὰ νὰ κινήσῃ τὸν ἄνθρωπον νὰ πράξῃ, νὰ τηρήσῃ τὴν ὑπόσχεσίν του. Ὡστε βλέπομε ἐδῶ, ὅτι ἡ ἴδια πράξις—καὶ τοῦτο ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ νὰ χωρίσωμε ἀυστηρότερα τὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἠθικὴν—εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι πράξις δικαίου καὶ πράξις ἠθικῆς. Ἐξωθεν θεωρούμενη, εἶναι πράξις δικαίου, ἔσωθεν γίνεται πράξις ἠθικῆς. Ὡστε γιὰ τὴν ἠθικὴν δὲν ὑπάρχει ἐξωτερικὸς νομοθέτης, ὁ ὁποῖος νὰ ἐξαναγκάσῃ. Ἡ ὑποχρεωτικότητά της εἶναι ὁλοσδιόλου ἐσωτερικὴ, εἶναι αὐτοδέσμευση τοῦ ἀνθρώπου.

Τοῦτο ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί μόλις ἀρχίσῃ τυχὸν νὰ γίνεται ἐξαναγκασμὸς γιὰ ἠθικὰ χρέη καὶ αἰτήματα, μόλις ὁ αὐτὸς

ναγκασμός αντικατασταθῆ ἀπὸ τὸν ἐξαναγκασμό, καταργεῖται τὴν ἴδια στιγμή τὸ νόημα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐάν καταφύγω σὲ ἐξωτερικὰ μέσα, γιὰ νὰ ἐξαναγκάσω τὸ διπλανό μου νὰ κρατήσῃ ἠθικὴ σχέση μαζί μου, τότε καταργῶ κάθε ἔχνος ἠθικοῦ συνδέσμου, τότε καταργῶ τὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία, ὅπουθε πρέπει νὰ πηγάζῃ ἡ κατάφαση τοῦ ἄλλου πρὸς τὸ ἠθικὸ αἶτημα. Ὅταν μὲ τὰ μέσα τοῦ δικαίου ἢ μὲ ἄλλα μέσα ἔρχωμαι νὰ ἐξαναγκάσω τὸν ἄλλον νὰ κρατήσῃ μαζί μου τὴν σχέση, ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ ἠθικὸς νόμος, τότε ἡ ἠθικὴ συναναστροφή καταλύεται καὶ μετατρέπεται σὲ ἀνήθικη, σὲ βία. Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι ποτὲ ἐξαναγκασμός, ἀλλὰ πάντοτε αὐτανγκασμός. Γιὰ τοῦτο, μόνον αὐτός εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ὕψους ὅπου εἶναι δυνατόν ν' ἀνέβῃ ἐλεύθερα ὁ ἄνθρωπος, νὰ πράξῃ δηλαδὴ θετικὰ ἢ ἔστω ἀκόμα καὶ νὰ θυσιάσῃ τὸν ἑαυτό του ὅταν κρίνῃ τοῦτο ἀναπόφευκτο.

Ἀλλά, ὅπως δὲν εἶναι δυνατόν ἀπ' ἐξῶ νὰ ἐπιβάλω τὸν ἠθικὸ νόμο στὸν ἄλλον, ὅση δύναμη κι' ἂν ἔχω, ἔτσι δὲν εἶναι ἐξ ἄλλου δυνατόν ν' ἀφαιρέσω ἀπὸ ἕναν ἄλλον, ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζουμε ἠθικὴ συνείδηση, γιατί ἡ συνείδηση γενικὰ δὲν ἀπαλλοτριώνεται. Καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἢ βία ἢ ἡμπορεῖ νὰ τὸ ἀπαλλοτριώσῃ, τὴ συνείδηση ὅμως τοῦ ἀνθρώπου ποτέ. Ὁ Ἐπίκτητος, στωϊκὸς φιλόσοφος (60—140 μ. Χ.), ὅπως παραδίδει στὶς διατριβές του ὁ μαθητὴς του Ἀρριανός, ὁ γνωστὸς ἱστορικός, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὴν «Ἀνάβασιν τοῦ Ἀλεξάνδρου», ἐχώριζε «τὰ ἐφ' ἡμῖν» ἀπὸ τὰ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν», δηλαδὴ ὅσα εἶναι ἀπόλυτα δικά μας ἀπὸ ὅσα δὲν εἶναι δικά μας. Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς γίνεται γιὰ νὰ φανῆ, ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀναφαίρετο ἀγαθόν. Καὶ λέγει ὁ Ἀρριανός: ἂν ἕνας τύραννος μὲ διατάξῃ νὰ τοῦ εἰπῶ τὰ «ἀπόρρητα», δηλαδὴ ὅ,τι ἔχω μέσα στὴ συνείδησή μου, ἂν μοῦ εἰπῆ: «εἰπέ τὰ ἀπόρρητα», θὰ τοῦ ἀπαντήσω: «οὐ λέγω, τοῦτο γὰρ ἐπ' ἐμοί ἐστίν». Ἐάν ὁ τύραννος ἀπαντήσῃ: «ἀλλὰ δήσω σε», ἐγὼ θὰ τοῦ ἀπαντήσω: «ἄνθρωπε, τί λέγεις ἐμέ, τὸ σκέλος μου δήσεις, τὴν προαίρεσιν δὲ οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται». Καὶ ὁ διάλογος μεταξὺ στωϊκοῦ φιλοσόφου καὶ τυράννου ἐξακολουθεῖ. Ἐάν ὁ τύραννος εἰπῆ στὸν φιλόσοφο: «εἰς φυλακὴν σε βαλῶ», ὁ φιλόσοφος θὰ τοῦ ἀπαντήσῃ: «τὸ σῶμάτιον», δηλαδὴ τὸ σῶμα

μου θὰ βάλῃς στὴ φυλακὴ. Καὶ ὁ φιλόσοφος λέγει : ἂν μὲ ἀπειλήσῃ καὶ μοῦ εἰπῇ : «ἀποκεφαλίσω σε», θὰ τοῦ ἀπαντήσω : «πότε οὖν σοι εἶπον, ὅτι μόνος ἐμοῦ ὁ τράχηλος ἀναπότμητος ἐστίν».

Ἔχομε ἐδῶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀνάγλυφη τὴν εἰκόνα τοῦ ἐξαναγκασμοῦ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴ συνείδηση τοῦ αὐταναγκασμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι μοναδικὸ καὶ ἀναφαίρετο κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ αὐταναγκασμὸς ἀντιμάχεται ὅλα τὰ ἄλλα ἐλατήρια ποὺ μπορούμε μὲ ἓνα ὄνομα νὰ τὰ χαρακτηρίσωμε ὡς ἑτερονομία. Ὅ,τι ἀντιτίθεται στὸ χρέος τὸ ἠθικὸ καὶ ἔρχεται νὰ μὲ ἐξαναγκάσῃ, τὸ ὀνομάζομε ἑτερονομία, ἐνῶ τὸ ἠθικὸ χρέος τὸ χαρακτηρίζομε ὡς αὐτονομία. Καὶ τὰ ἐλατήρια τοῦ πάθους, δηλαδή τὰ ἴδια τὰ πάθη, εἶναι κι' αὐτὰ ἑτεροκίνητα, δηλαδή καὶ τὸ πάθος ἀνήκει εἰς τὴ σφαῖρα τῆς ἑτερονομίας, κι' ὅταν πράττω σύμφωνα μ' αὐτό, ἑτερονομοῦμαι, δὲν αὐτονομοῦμαι ποτέ.

4. Οἱ ἠθικὲς ἀντινομίες.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ὑψώνεται τὸ ἀξίωμα ἀνθρώπου μέσα μας, χωριζόμαστε σὲ ἀντινομίες. Τὸ χρέος ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὸ πάθος ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀποτελοῦν ἐδῶ τὰ δύο σκέλη, τοὺς δύο ὅρους τῆς ἀντινομίας. Ἡ ἑτερονομία καὶ ἡ αὐτονομία, ἡ πάλη μεταξὺ τῶν δύο, γεννάει τὴν ἠθικὴ ἀντινομία. Τὸ πάθος, ἀπὸ καταβολῆς του περιλαμβάνει ὅλα ὅσα εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὸ χρέος, γιατί τὸ πάθος εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ του ἄλογο. Τὸ χρέος, ἐξ ἄλλου, προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, πρακτικὴ νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δηλαδή τὸ χρέος ἀπ' ἀρχῆς λόγος. Ἡ ἀντινομία πείθους καὶ χρέους ἀνάγεται λοιπὸν εἰς τὴν ἀντινομία μεταξὺ μὴ λογικοῦ καὶ λογικοῦ μέρους τοῦ ἑαυτοῦ μας. Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα παλεύουν συναμεταξύ των. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πάλη καὶ ἀντινομία αὐτῶν τῶν δύο πηγάζει καὶ ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, γιατί, ἂν δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ ἀντινομία, ἂν δηλαδή ὑποθέσωμε, ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἦταν μόνον λογικός, τότε θὰ ἀκολουθοῦσε κατ' ἀναγκαιότητα καὶ αὐτόματη νομοτέλεια τὴν προσταγὴ τοῦ λόγου, τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε κὼν ἡ ἐνδιάθετη ἀπόφαση, οὔτε θὰ ὑπῆρχε τὸ ἐνδεχόμενον ν' ἀλλάξῃ ποτὲ κατ-

εύθυνση ὁ ἄνθρωπος, δηλαδή νὰ πλανηθῆ. Δηλαδή θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι ἐλεύθερος, θὰ ἦταν ἐνεργούμενο τῆς λογικῆς νομοτέλειας. Ἡ ἀρετὴ τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε, γιατί αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν πάλη τοῦ λογιστικοῦ πρὸς τὸ ἄλλο στοιχεῖο τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὸ ἐπιθυμητικὸ καὶ ἀλόγιστο. «Τὸ πάθος οὐ χρῆται λογισμῶ» (Ἀριστοτέλης 1312, β 26). Ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει τὸ «ζῆν κατὰ πάθος» ἀπὸ τὸ «ζῆν κατὰ λόγον».

Ἡ ἀλήθεια ὅμως ἔγκειται στὴ σύνθεση τοῦ ἑνὸς μὲ τὸ ἄλλο καὶ ὄχι στὴν ἀπομόνωση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ σύνθεση αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀρετὴ. Γιὰ τοῦτο, ἂν πρὸς στιγμὴν ὑποθέσωμε, ὅτι ὑπάρχουν ὄντα ὀλωσδιόλου λογικά, δηλαδή διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τότε τὰ ὄντα αὐτὰ θὰ πρέπη κατ' ἀνάγκην νὰ τοποθετηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς πάλης, τοῦ ἠθικοῦ ἀγωνίσματος, γιατί δὲν θὰ ἔχουν ἀκριβῶς τὴν πρώτη καὶ ἀπαραίτητη ἀντινομία τῆς ἠθικῆς, δηλαδή τὴν ἀντινομία πάθους καὶ λόγου, πάθους καὶ χρέους. Ὁ διχασμὸς μεταξὺ ἑτερονομίας καὶ αὐτονομίας, πάθους καὶ χρέους, εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὸ ἠθικὸ ἀγώνισμα τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ ὑποθετικὰ ἐκεῖνα ὄντα, τὰ παντάπασι λογικά, δίχως τὴν ἀντίθεση τοῦ πάθους μέσα τους, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑπερνικήσουν ποτὲ τὸν ἑαυτὸ τους, δηλαδή δὲν θὰ εἶχαν τὴν προϋπόθεση τοῦ ἠθικοῦ ἀθλοῦ, τοῦ ἀγωνίσματος. Καθ' ἑαυτὸ βέβαια τὸ πάθος δὲν εἶναι οὔτε καλὸ οὔτε κακό, καὶ εἶναι ὑποκρισία ἢ ἠθικόλογη ἐκείνη μορφή, ποὺ στρέφεται ἐναντίον τοῦ πάθους καὶ τὸ μέμφεται καθ' ἑαυτό. Γιατί τίποτε μεγάλο δὲν ἔγινε ποτὲ οὔτε μέσα στὴν ἱστορία οὔτε μέσα στὴν προσωπικότητα δίχως τὸ πάθος. Καὶ εἶναι ὁ δόλος τοῦ νοῦ, ὅπως λέγει κάποιος ὁ Ἐγγελος, ποὺ ἀφήνει τὰ πάθη νὰ ἐνεργήσουν καθ' ἑαυτά, καὶ ὅ,τι αὐτὰ φέρνουν στὴ ζωὴ, τὸ κολλάζει ὕστερα ὁ νοῦς.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὸ πάθος περιορίζει καὶ κλείνει τὴν ψυχὴ σὲ στενὰ ὄρια, καὶ μέσα ἐκεῖ τὴν κάνει ἀναυδὴ καὶ ἀλλογῆ, ἢ τὴν φέρνει στὴ βαναυσότητα καὶ τὴν ἀγριότητα. Ὅμως τὸ μέγεθος τῆς ψυχῆς, δηλαδή τὸ ἐσωτερικὸ τῆς διάστημα, φωτιζόμενο ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος, ὑψώνεται πέραν ἀπὸ τὸ στενὸ ὀρίζοντα τοῦ πάθους, καὶ μετεωρίζεται μὲ πανώριο τρόπο, πάνω ἀπὸ τὸ πάθος ποὺ ταυτόχρονα

συγκλονίζει τὴν ψυχὴν. Τοῦτο εἶναι ἠθικὴ πάλη, ἠθικὸ ἀγώνισμα. Ὡστε, ἔφ' ὅσον οἱ λογικῶς νόμοι θὰ λειτουργοῦσαν μέσα σ' ἐκεῖνα τὰ ὑποθετικὰ ὄντα μὲ μεταφυσικὴ ἀναγκαιότητα, δὲν θὰ ἦταν δυνατόν οὔτε ν' ἀγωνισθοῦν, οὔτε νὰ πλανηθοῦν, οὔτε βέβαια νὰ γίνουν καλύτερα, δηλαδή νὰ πᾶνε πέραν ἀπὸ κεῖ ποῦ εἶναι. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δεχθοῦμε, ὅτι τὰ ὄντα αὐτὰ θὰ εἶχαν καμμιά σχέση μὲ τὴν ἠθικὴν, ἔστω κι' ἂν ἦσαν ἄγγελοι.

Ἡ ἠθικὴ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινος ἀθλος, ἀνθρώπινο ἀγώνισμα. Πρέπει νὰ κερδίζω τὴν ἐλευθερίαν μου γιὰ νὰ χαρακτηρισθῶ ἠθικὸ ὄν, εἰδεμὴ εἶμαι ἠθικῶς ἀδιάφορος. Ἐδῶ ἔγκειται ἀκριβῶς τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας καὶ τῆς παρακόλουθης σ' αὐτὴν ἀνθρώπινης μοίρας, ὅτι μόνος του ὁ ἄνθρωπος, ἔπειτα ἀπὸ ἀγῶνα ἐσωτερικό, προχωρεῖ πέραν ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου τὸν ἄφησε ἡ φύση, δίχως ὅμως νὰ εἶναι δυνατόν ποτὲ νὰ ὑπερνικήσῃ ἐξ ὀλοκλήρου τὴ μοῖρα του.

Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἠθικὴν του προσπάθεια ἀνοίγει ἀγῶνα ὄχι νὰ ἐξοντώσῃ τὸ φυσικὸ του εἶναι, τὸ φυσικὸ νόμο μέσα του, γιὰ τὸ τοῦτο θὰ ἦταν αὐτοκαταστροφή, ἀλλὰ νὰ τὸν ὑπερνικήσῃ ὅσο γίνεται, καὶ νὰ τὸν συζεύξῃ μέσα στὰ μέτρα τῆς ἐλευθερίας του. Ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς ἔγκειται ἀκριβῶς στὴν ἔνταση ποῦ γεννιέται μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἔνταση ἀκατάλυτη καὶ ἀτερμάτιστη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Μόνον ὁ θεὸς εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτήν. Ποιὸς θὰ ἦταν ὁ ἄλλος ὄρος τῆς ἀντινομίας τοῦ ἠθικοῦ ἀγωνίσματος, ἂν ἀφαιρούσαμε τὸ φυσικὸ νόμο, τὸ φυσικὸ εἶναι μας, ἂν ἐξοντώναμε τὸ πάθος; Τότε ἀκριβῶς δὲν θὰ ὑπῆρχε ὄχι μόνον ὁ ἀντίπαλος γιὰ ν' ἀναμετρήσω τὴν ἠθικὴν μου ἀντοχὴ καὶ ἀξία, ἀλλὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε καθόλου τὸ ἠθικὸ ἀγώνισμα. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ κινητὴ στάθμη, ὅπου εἶναι δυνατόν νὰ φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος, καθὼς ἀντιμετριέται μὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἐλατήρια τῆς ζωῆς του. Τὸ ὕψος τῆς στάθμης αὐτῆς εἶναι κινητὸ καὶ πρὸς τὰ πάνω καὶ πρὸς τὰ κάτω καὶ ποτὲ δὲν εἶναι σταθερό, εἶναι λοιπὸν ἀφ' ἑαυτῆς ἡ ἐλευθερία ἀγωνιστικὴ.

Τὰ ἐλατήρια τὰ ἀντίθετα πρὸς τὸ χρέος πρέπει νὰ ὑπάρθουν καὶ νὰ εἶναι μέσα μας πάντοτε ἐν δράσει, καὶ ὄχι μόνον ποτὲ νὰ μὴν ἀτροφήσουν, γιὰ τὸ τότε θὰ φθάναμε στὸν ἀπραγματοποίη-

σμό, ἀλλὰ δλοένα καὶ νὰ ἐντείνεται μέσα μας ἡ κίνησή τους. Τὸν ἄκρατο ἀσκητισμό, δηλαδή ἐκεῖνον ποὺ ἔρχεται νὰ ἐξοντώσῃ τὰ πάθη, αὐτὰ ποὺ εἶναι ὅ,τι τὸ λάδι γιὰ τὴ λυχνία τοῦ φωτός, τὸν ἐξαγοράζει ὁ ἀσκητὴς μὲ κάτι ποὺ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ τὸ τοποθετήσωμε ἔξω ἀπὸ τὴν πάλῃ τῆς ἠθικῆς, δηλαδή τὸν ἐξαγοράζει μὲ τὴν ἀπραξία. Τὸ ἀπρακτεῖν ὅμως δὲν εἶναι ἀρετὴ, γιατί ἡ ἠθικὴ γενικὰ εἶναι πράξις καὶ ὄχι ἀπραξία. Ἀπραξία εἶναι ἀκριβῶς τὸ σταμάτημα τῆς λειτουργίας τοῦ ἠθικοῦ νόμου μέσα στὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄκρατος ἀσκητισμὸς δὲν ἐξοντώνει μόνον τὰ πάθη καὶ τὶς ἀνάγκες, ἀλλὰ ἐξουδετερώνει καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἀπ' ὅλα αὐτὰ φαίνεται, ὅτι ἡ ἀντινομία μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἡ ὁποία δηλώνει, ὅτι δὲν πρέπει ποτὲ ὁ φυσικὸς νόμος νὰ γίνεται ἐλατήριο τῶν πράξεων παρὰ μόνον ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ συντήρησι καὶ τὴ διαίωσι τῆς ζωῆς, αὐτὴ ἡ ἀντινομία εἶναι προϋπόθεσι τοῦ ἠθικοῦ ἀγωνίσματος. Ἡ ἐλευθερία στὴν προκείμενη περίπτωσι ἔγκειται στὴ δυνατότητα νὰ ὑπερνικοῦμε σὲ κάθε συγκεκριμένη στιγμὴ τὴν ἑτερονομία τοῦ φυσικοῦ νόμου, δίχως ὅμως νὰ τὸν βιάζωμε.

Τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας εἶναι, ὅτι κάθε φορὰ σὲ συγκεκριμένο πρόβλημα καλοῦμαι νὰ ὑπερνικήσω μέσα μου τὴν ἀντινομία αὐτὴ μεταξὺ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ νόμου, μεταξὺ πάθους καὶ χρέους καὶ ὄχι ἀπαξ καὶ διὰ παντός, ὅπως ἐπιχειρεῖ μὲ βιαιότητα ὁ ἄκρατος ἀσκητὴς. Ὅπως τὸ ἠθικὸ αἶτημα εἶναι ἀκοίμητο μέσα στὸν ἄνθρωπο, ἔτσι εἶναι ἀνύπνωτα καὶ τὰ ἀντίθετα ἐλατήρια, τὰ ἔνορμήματα τοῦ πάθους. Καὶ γιὰ τοῦτο ἔχει ἀξία ἡ ἠθικὴ πάλῃ καὶ τὸ συγκεκριμένο τῆς ἐπίτευγμα. Ἀπ' αὐτὸ προκύπτει, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀξία τοῦ καθενὸς ἀνθρώπου, δηλαδή ἡ συγκεκριμένη στάθμη τῆς ἐλευθερίας του, εἶναι προσωπικὸ του κατόρθωμα, εἶναι ἐπίτευγμα προσωπικῆς πάλῃς. Τοῦτο πάλιν σημαίνει, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ λυθῇ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς μὲ ἓνα καὶ μόνον ἠθικὸ ἐπίτευγμα, ὅσο σπουδαῖο κι' ἂν εἶναι τοῦτο, οὔτε πάλιν εἶναι παραδεκτό, ὅτι μὲ ἓνα παράπτωμα εἶναι δυνατόν ν' ἀφανισθῇ διὰ παντός ἡ ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο ἀκριβῶς χωρίζει τὴν ἀποκάλυψι ἀπὸ τὴν ἠθικὴν, ὅτι ἡ πρώτη θέτει καὶ τὴν ἁμαρτία καὶ τὴ λύτρωσι ὡς μοναδικὰ καὶ ἀμετακίνητα γεγονότα, ἐνῶ ἡ δεύτερη θεωρεῖ καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο ὡς ἐνδε-

χόμενα. Ἡ πλάνη καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι μεγέθη μειούμενα καὶ αὐξανόμενα, δὲν εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ἀμετακίνητα, ὅπως εἶναι ἡ ἀρετή καὶ ἡ λύτρωση.

Ἡ ἠθικὴ πάλη ἀνοίγει διαλεκτικὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα αἴτημα προχωρεῖ ὁ ἄνθρωπος στὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴ μιά στάθμη ἐλευθερίας στὴν ἄλλη. Τὸ σημεῖο τῆς ἐλευθερίας του δὲν εἶναι ποτὲ στατικό, γιατί μόλις ὑπερνικήσῃ τὴν ἀντινομία μὲ τὸ συγκεκριμένο τρόπο πού τοῦ παρουσιάζεται, ἀμέσως ἡ ἴδια ἀντινομία τοῦ ξαναπαρουσιάζεται μὲ καινούργιο τρόπο σὲ ἄλλη στιγμή καὶ τοῦ ζητάει νέα προσπάθεια. Ὡστε ὁ τελικὸς ἠθικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ποτὲ δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ μ' ἓνα ἠθικὸ μοναδικὸ κατόρθωμα, γιατί ὁ ἄνθρωπος ἀκριβῶς εἶναι ἡ κινούμενη ἐλευθερία, εἶναι μία «γένεσις εἰς οὐσίαν», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Πλάτων, δηλαδή κίνηση ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι πρὸς τὸ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀνελευθερία πρὸς τὴν ἐλευθερία. Δὲν πρόκειται λοιπὸν στὴν ἠθικὴ γιὰ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια καὶ ἀξία ἀνθρώπου, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀγωνιζόμενη προσωπικότητα, ἡ ὁποία μετακινεῖ τὴ στάθμη τῆς ἐλευθερίας της μὲ πάλη καὶ μόχθο ἀπὸ σημεῖο σὲ σημεῖο. Ἡ ἐλευθερία λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ γίνεται, κερδίζεται.

Δὲν εἶμαι, ἀλλὰ γίνομαι ἐλεύθερος, καὶ εἶμαι μόνον ὅσο γίνομαι. Ὅσο τέλεια κι' ἂν εἶναι ἡ ἀπόκριση πού μὲ τὴν πράξη μου θὰ δώσω στὸ ἐρώτημα «τί καὶ πῶς πρέπει νὰ πράξω τώρα», θὰ ξαναγεννηθῇ ὕστερα πάλιν τὸ ἐρώτημα «τί καὶ πῶς πρέπει νὰ πράξω», γιατί ἡ ζωὴ καὶ ἡ στιγμή της εἶναι συγκεκριμένη καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνεται, θέλει λοιπὸν καὶ εἰδικὴ ἀπόκριση, δηλαδή πράξη. Ὡστε ὁ ἄνθρωπος ἠμπορεῖ νὰ γίνεται ὁλοένα ἐλεύθερος ἐφ' ὅσον ἀγωνίζεται, δηλαδή ἠμπορεῖ νὰ ὑπερνικήῃ κάθε στιγμή τὴν ἀντινομία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ χρέους της, ἀλλὰ ἐλεύθερος δὲν εἶναι ποτέ. Ἐκεῖνο πού προέχει ἐδῶ εἶναι νὰ καταλάβωμε μὲ ποιὸν τρόπο ἐρμηνεύει ἡ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ τὸ ὀλυμπιακὸ ἀγώνισμα τῆς ζωῆς, πού λέγεται ἠθικὸ γεγονός. Πρὸ παντός πρέπει νὰ γίνῃ κατανοητό, ὅτι ἀξιολογοῦμε τὸ πάθος θετικὰ καὶ μάλιστα ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς πάλης. Δὲν εἶναι ἐδῶ τὸ πάθος ὁ μέγας κατηγορούμενος τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἀντίζυγος ὄρος τοῦ χρέους, αὐτὸς πού κρατάει καὶ τὸ χρέος σὲ ἀδιάκοπη ἐγρήγορηση. Τὸ πά-

θος είναι τὸ ἀντίπαλον δέος τοῦ χρέους. Δίχως τὸ πάθος καὶ τὴν ἐνεργὸν προβολή του δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀρχίσῃ νὰ γίνεταί ὁ σχηματισμὸς τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος· εἶναι τὸ πάθος ὁ ἄλλος ὄρος, τὸ ἄλλο ἀντιστῦλι, τῆς ἠθικῆς οἰκοδομῆς τοῦ ἀνθρώπου. Χωρὶς τὴν ἀέναον ἀνανέωση τοῦ πάθους, καὶ τὴν ἀδιάκοπον πάλιν ὑπερνίκισή του ἀπὸ τὸ χρέος, δὲν εἶναι κἀν δυνατὴ ἡ ἀνύθησις τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος. Ὁ ἀνθρώπος μαραίνεται ἀπ' ἀρχῆς ἐφ' ὅσον δὲν παλεύει μὲ τὸ πάθος καὶ δὲν τὸ ἀνανεώνει, ἐφ' ὅσον δὲν τὸ ἀνυψώνει ἐκεῖ ὅπου ν' ἀντιζυγίζεται μὲ τὴν ἐκάστοτε στάθμη τῆς ἐλευθερίας του, ἐφ' ὅσον δὲν φθάνει εἰς τὸ πάθος τοῦ ἠθους, ἢ ἐφ' ὅσον ὁ ἀπαραίτητος ἠθικὸς ἐνθουσιασμὸς ποὺ φέρνει ἢ ἐλευθερία δὲν γίνεται πάθος καὶ μάλιστα τοῦ ἠθους τῆς ψυχῆς. «Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ περὶ τὴν ψυχὴν ἠθους πάθος ἐστίν», (Ἀριστοτέλης 1340, α 12).

Ὁ ἅγιος θέτει τὸν ἑαυτὸ του ἀπ' ἀρχῆς ἔξω ἀπὸ τὸ πάθος καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον, ἢ πατρίδα του εἶναι ἀπ' ἀρχῆς ἐξώκοσμη. Ὅ,τι εἶναι πεπερασμένο, αἰσθητὸ ἢ νοητὸ, αἰσθηματὸ ἢ νόημα, τὰ ἀφῆνει νὰ χαθοῦν, τὰ ἀποδιώχνει ἀπὸ τὴν ψυχὴν του, παραιτεῖται ἐθελούσια ἀπ' αὐτά, καὶ τοῦτο σημαίνει, ὅτι παραιτεῖται καὶ ἀπὸ τὴν πάλη μ' αὐτά, δηλαδὴ μονάζει. Ὁ ἀσκητὴς παραμελεῖ ἢ καὶ περιφρονεῖ καὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην. Μόνον ἓνα πράγμα γνωρίζει, τὴν ἀγάπην τοῦ ἀπολύτου, τοῦ θεοῦ, αὐτὴ ἔλκει ὅλον του τὸ εἶναι καὶ τὸ ἀπονευρώνει κατὰ τὰ ἄλλα. Εἶναι μεγάλη ἢ τόλμη τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, γιὰ αὐτὸς τολμάει νὰ ζήσῃ δίχως νὰ ὑποτάξῃ τὸν κόσμον μὲ τὴν γνώσιν, τὴν ἐπιστήμην, ἐπίσης δίχως νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἴδιαν τὴν γνώσιν, ὡσὰν νὰ μὴν ἦταν πεπερασμένος. Καὶ ἀπ' ἀρχῆς θέτει τὸν ἑαυτὸ του καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πάλη μὲ τὴν πράξιν. Δὲν ἐμπλέκεται στὶς ἀντινομίας τῆς ἐνεργοῦ ζωῆς, ὅπου ἡ προσωπικότητα μάχεται νὰ ὀριμάσῃ καὶ νὰ σχηματισθῇ ὡς ἀξία καὶ νόημα. Ἐπίσης ὁ ἀκρατὸς ἀσκητὴς, ὁ ἅγιος, παραιτεῖται ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀμεση ἐπίδραση ἐπάνω στὸν κόσμον. Ἀρνεῖται τέλος καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του, ὄχι ὅμως θετικὰ ὅπως ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα, μαχόμενὴ σὲ κάθε στιγμή μὲ τὸ ἀντίθετον δέος τοῦ χρέους, τὸ πάθος καὶ τ' ἄλλα ἀντίθετα κίνητρα τῆς ζωῆς.

ἀλλὰ μονομιᾶς καὶ ἀπ' ἀρχῆς ἄγωνα. Ἐκ τῶν ἄλλων πάλιν ὁ ἅγιος ζητάει νὰ χωριστοῦνε κι' αὐτοί, ὅπως αὐτός, ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἑαυτὸ τους, νὰ φθάσουν δηλαδὴ στὴν ἀπραξία. Ἀντίθετα, ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα εἶναι μέσα στὴ ζωὴ καὶ στὴν πάλη. Οὔτε αὐτὴ κάνει καμμιὰ ὑποχώρηση, ἀλλὰ μάχεται θετικὰ μετ' ἀντίθετα κίνητρα, δὲν θέτει τὸν ἑαυτὸ της ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς δράσης. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι μέσα τῆς ἀγωνιστικῆς καὶ λαβαίνει καίτε φορὰ συγκεκριμένη μορφὴ, γιατί τὸ πρόβλημα ποὺ καλεῖται νὰ λύσῃ εἶναι πάντοτε συγκεκριμένο. Καὶ ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα τείνει πρὸς τὸ ἀπόλυτο, ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι γι' αὐτὴν προσιτὸ παρὰ διὰ μέσου τῶν εἰδικῶν κατορθωμάτων τῆς μέσα στὴν πάλη τῆς ζωῆς.

Ἡ ἀντινομία μεταξὺ αὐτονομίας καὶ ἑτερονομίας μετακινεῖται ἀπὸ τὸν ἅγιο σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρέφεται τὸ ἀρχικὸ τῆς νόημα. Ἀφοῦ καταργήσῃ μέσα του τὸ πάθος, τότε ἡ ἑτερονομία, δηλαδὴ ὁ ἔξωθεν προσδιορισμὸς γίνεται ὑπερβατικὸς, θεϊκὸς καὶ ἡ αὐτονομία ὑποβιβάζεται μόνον σὲ μία ἀπλή προετοιμασία, γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἀπόλυτα ἡ ἑτερονομία. Ἀντίθετα, ἡ ἠθικὴ, ἀγωνιστικὴ προσωπικότητα, κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς αὐτονομίας καὶ τείνει στὴν πραγμάτωση αὐτῆς τῆς αὐτονομίας, ὅσο εἶναι τοῦτο δοσμένο στὴν πεπερασμένη φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἅγιος πραγματικὰ ἑτερονομεῖται, γιατί τὸ ὕψιστο ποὺ τὸν προσδιορίζει εἶναι ἡ ὑπερβατικὴ ἔννοια τοῦ θεοῦ, δίχως μάλιστα τὴν προηγούμενη γνωριμία τῆς ἐπιστήμης, τὴν πράξη ἢ καὶ τὴν τέχνη. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα δὲν ἔρχεται ποτὲ δογματικὰ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἐπιδρᾷ ἐπάνω τους μόνον μετ' τὴν ἀπλή τῆς παρουσίας, ὅπως ἐπιδρᾷ καὶ τὸ καλλιτέχνημα. Ἀπεναντίας ὁ ἅγιος θέλει ἀπ' ἀρχῆς νὰ γίνῃ ὁδηγὸς ψυχῶν, ὄχι βέβαια ἀπὸ ἡγεμονικὴ, κυριαρχικὴ διάθεση, ἀλλὰ ἀπὸ βαθύτατη πίστη καὶ βίωση τοῦ θεοῦ, τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας ποὺ ἀποκαλυπτικὰ γνωρίζει. Καὶ ὁ ἅγιος ἔχει μεγάλη, ὑψηλὴ ἰδέα γιὰ τὸν ἀνθρώπο, ἀλλὰ ἡ τάση του εἶναι ἀπαρχῆς νὰ ἐνωθῇ ὁ ἀνθρώπος μετ' τὴ θεότητα καὶ ν' ἀποφύγῃ τὴν πράξη καὶ τὴν πάλη.

Παράδειγμα ἠθικῆς προσωπικότητας ποὺ μάχεται γιὰ τὴν συγκεκριμένη ἐλευθερία τῆς ζωῆς, γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς ζωῆς μετ' ἄγωνα, εἶναι ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης. Ὁ Σωκράτης ἔχει ἀπέναντι, ἐ-

νώπιον τοῦ νοῦ τῶν τὰ αἰώνια πρότυπα, τὶς μητέρες-ιδέες, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος γνωρίζει καλά, ὅτι ἡ θεότητα εἶναι ἐπέκεινα καὶ τῶν ιδεῶν, τῆς οὐσίας, εἶναι ὑπερούσια, καὶ εἶναι «μόλις γνωστή», δηλαδή μὲ μόχθο προσιτῆ στὴν ἀνθρώπινη νύη. Ἡ Παράδειγμα ἁγίου πρὸς ἀπ' ἀρχῆς τίθεται ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀπὸ τὴ μάχη τῆς ζωῆς, εἶναι ὁ ἅγιος Φραγκίσκος. Ὁλος τοῦ ὄρω εἶναι νὰ ἐνωθῆ μετὰ τὸ θεό, τρεῖς στὸν ἁγιασμό. Ἡ θέση του μέσα στὸν κόσμον εἶναι ὀλοτελα ἁμαχὴ καὶ εἰρηνικὴ. Ἀκόμα καὶ μέσα στὴ φύση, ἀδελφώνεται μετὰ ὅλα τὰ γύρω του, ἔτσι κι' ἂν αὐτὰ εἶναι ἄγρια. Ἡμερώνει ἡ παρουσία του κι' αὐτὰ τὰ ἀγρία. Ἐτσι τὸν παρουσιάζει ἡ τέχνη τὸν ἅγιο Φραγκίσκο συχνότατα καὶ θέλει μ' αὐτὰ νὰ δείξῃ αὐτὴν τὴν ἀπραγμὴ εἰρηνικότητα, τὴν ἁγιωσύνη, ἡ ὅποια εἶναι κυριαρχημένη ἀπὸ τὴ λάμψη τῆς θεότητας ὥστε δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ πράξῃ, οὔτε νὰ ἀμυνθῆ καθόλου. Ὅλα μέσα της καὶ γύρω της ἠρεμοῦν, γιατί ἡ ψυχὴ τοῦ ἁγίου εἶναι ἐνωμένη μετὰ τὴν ἀπόλυτη ἀσφάλεια, τὴ θεότητα. Εἶναι πράγματι ἡ ἐλκυστικώτατη μορφή τῆς καθολικῆς ἁγιωσύνης, εἶναι τὸ ὄρισμα τῆς μοναχικῆς μορφῆς τοῦ καθολικισμοῦ, γιατί ὁ ἅγιος Φραγκίσκος ἔζησε κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα, δηλαδή τὴν ἐποχὴ ὅπου ἀποκορυφώθηκε τὸ πνεῦμα τοῦ δυτικοῦ καθολικισμοῦ.

Ἐνας ἄλλος τύπος ζωῆς εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ὁ στωϊκὸς φιλόσοφος ἔῃ κι' αὐτὸς κατὰ λόγον, ἀλλὰ ὁ λόγος του εἶναι σκληρὸς πρὸς τὸ πάθος, τόσο σκληρὸς, ὥστε κι' αὐτὸς τὸ ἐξοντώνει. Ὁ στωϊκὸς ἔῃ ἐντεῖθεν τοῦ πάθους, ἀλλὰ κατὰ λόγον ὁ ἀσκητὴς, ὁ ἅγιος ἔῃ ἐκείθεν τοῦ πάθους, ἀλλὰ καὶ ἐκείθεν τοῦ λόγου. Εἶναι καὶ ὁ στωϊκὸς ἀξιοθαύμαστο παράδειγμα τῆς ζωῆς, ἡ θεωρία γίνεται ἐδῶ πράξη. Ὁ ἀνθρώπος ἔῃ ἐδῶ μέσα στὸν κόσμον, ἀλλὰ σὲ ἀπόλυτη μοναξιά ἀπ' αὐτόν. Δείχνει θαυμαστὴ ὑπεροχὴ ἀπ' ὅ,τι γίνεται γύρω του. Καὶ ἂν ὅλη ἡ ζωὴ εἶναι χωρὶς ἀξία, κι' ἂν ἡ ἀξία της εἶναι τὸ μηδέν, ὁ στωϊκὸς πράττει καὶ τότε κατὰ καθήκον, αὐτὸς πρῶτος εὗρηκε τὸ καθήκον, καὶ τὸ πρῶγμα καὶ τὸ ὄνομα εἶναι δικὰ του. Τὸ κατόρθωμα τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας ἦταν, ὅτι ἔγινε πράξη. Ὡς καθήκον ὀρίζεται ἐδῶ «τὸ ἀκόλουθον ἐν τῇ ζωῇ», δηλαδή «ὅπερ προαχθέν εὐλογον ἀπολογία ἔχει». Γενικῶς καθήκοντα εἶναι «ὅσα λόγος αἰρεῖ ποιεῖν», δηλαδή ὅ,τι ὁ λόγος ἀπαιτεῖ ὡς ἀναγκαῖον νὰ πράξῃ κανεὶς.

κ' ἔμεῖς κάθε στιγμή, καθὼς τὴν καταξιώνομε, καταστρατηγοῦμε τὴ νίκη τοῦ θανάτου.

Πῶς ὁμως ἀγωνίζεται ὁ ἄνθρωπος ἐσωτερικὰ μὲ τὸ θάνατο ; Ὁ νοῦς, ὅσο κι' ἂν δὲν μπορῇ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὸ θάνατο, ὁμως εἶναι ὁ σταθερὸς ἀντίπαλος τοῦ θανάτου, γιατί μὲ τὸ νοῦ του ὁ ἄνθρωπος βάζει σκοποὺς καὶ ὑψώνει κατορθώματα καὶ μ' αὐτὰ ὑπερνικάει κάθε συγκεκριμένη στιγμή τὸ θάνατο. Ὅσο πεπερασμένη κι' ἂν εἶναι κάθε πράξις, τὸ κάθε κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἡθικὸ ἢ πνευματικόν, πάντως μ' αὐτὸ ὑπερνικάει ὁ ἄνθρωπος σχετικὰ, ὄχι ἀπόλυτα, καὶ τὴ γυμνὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο πού τὴν συνοδεύει. Καθὼς ἡ ζωὴ κινεῖται ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή καὶ ὁ θάνατος τὴν συνοδεύει ἐπίσης πᾶσα στιγμή, τὴν ἴδια στιγμή καὶ ἡ ψυχὴ μὲ τὸ νοῦ της, πέραν ἀπὸ τὴ γυμνὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο, σχεδιάζει καὶ ὑψώνει ἔργα, πού, ὅσο σχετικὰ κι' ἂν εἶναι, νικοῦνε ὁμως τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀπλή, φυσικὴ ζωὴ. Ἐτσι δημιουργεῖται ὠρισμένο ἦθος, δηλαδὴ ὠρισμένος τρόπος ζωῆς, καὶ μ' αὐτὸν ἀντιμάχεται ὁ ἄνθρωπος τὸ θάνατο. Πολλὲς φορές μάλιστα τὸ ἦθος τοῦτο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου στηρίζεται ἐπάνω σὲ ἄλογες δυνάμεις τῆς ψυχῆς του. Στὴν ἀλογία τοῦ θανάτου ἀντιτάσσει ἐπίσης πολλὲς φορές ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀλογία τῶν δυνάμεών του.

Γνωρίζομε πῶς ἀντιμετωπίζει τὸ θάνατο καὶ ὡς τελικὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς γιγνόμενο, ὡς γίγνεσθαι, ὁ Σωκράτης. Ἐχομε ἐδῶ ὀλότελα θετικὸ ἀντίκρουσμα τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς. Ζωὴ καὶ θάνατος εἶναι γι' αὐτὸν δύο συνάλληλες διαβάσεις τοῦ ἀνθρώπου, δύο ἀστάθμητα σημεῖα, καὶ ἀπὸ μέσα τους πρέπει νὰ διαβῇ ὁ ἄνθρωπος καὶ νὰ ὑψώσῃ τὸ ἡθικὸ καὶ πνευματικὸ του ἀνάστημα. Ὁ νοῦς ἀντιμάχεται ἐδῶ κατὰ μέτωπον τὸ θάνατο, ἀλλὰ γόνιμα, δηλαδὴ μὲ τὶς ιδέες. Μ' αὐτὲς νικάει τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο. Εἶναι ἡ θετικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου, γνώριμη σ' ὅλη τὴν πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὸ ὅλης τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ὑπάρχει ὁμως καὶ ἡ ἀρνητικὴ, μηδενιστικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς. Ὅταν κανεὶς δὲν αἰσθάνεται καμμιά εὐθύνη γιὰ τίποτε, ὅταν πιστεύῃ, ὅταν ὁ θάνατος ἀφανίζει ὅπωςδὴποτε τὰ πάντα καὶ ζῆ μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ μηδενισμοῦ

τότε ἀρνεῖται καὶ τὴ ζωὴ καὶ τὴν πράξη καὶ τὴ γνώση καὶ τὴν τέχνη, καὶ κάθε ἄλλη καταξίωση τῆς ζωῆς.

Ὁ βουδδισμὸς εἶναι κλασικὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ζωῆς. Ὁ βουδδιστής, πιστεύει ὅτι ἡ ζωὴ θὰ ἦταν ὠραία, ἂν ὄλα ἔμεναν ὅ,τι εἶναι, ἂν ἡ χαρὰ καὶ ἡ ὁμορφιὰ ἦταν πάντα σταθερὰ μεγέθη τῆς ζωῆς, ἀμετακίνητα καὶ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐνώπιόν του. Ἐπειδὴ ὅμως ὄλα ἀλλάζουν καὶ χάνονται, γιὰ τοῦτο ἡ ζωὴ δὲν ἔχει σκοπὸ μῆτε ἀξία. Ἴδου τί ἀπαντᾷ ὁ Βούδδας στὶς ὁμορφες κοπέλλες πού ἔρχονται νὰ τὸν παρασύρουν καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσουν πρὸς τὴ χαρὰ καὶ τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς: «ὄχι γιατί ἡ ὁμορφιά σας μ' ἀφήνει ἀδιάφορο, οὔτε γιατί εἶμαι ἀναίσθητος γιὰ τὴ δύναμη τῆς χαρᾶς, δὲν εἶναι γι' αὐτὸ πού εἶναι ἡ καρδιά μου θλιμμένη. Θλίβομαι μόνον γιατί ὄλα ἀλλάζουν. Ἄν ἦταν τὸ εἶναι τους σταθερό, τότε θὰ ζητοῦσα κ' ἐγὼ, νὰ χορτάσω μὲ χαρὰ. Μπορεῖτε νὰ κάμετε νὰ μὴν ἀλλάξη τίποτε, νὰ μὴ μαραίνεται ποτὲ ἡ ὁμορφιά σας; Τότε θὰ ἤθελα κ' ἐγὼ, ἂν καὶ οἱ χαρὲς τῆς ἀγάπης δὲν εἶναι ἐλεύθερες ἀπὸ κακά, πάντως θὰ ἤθελα τότε νὰ ὑποδουλώσω τὴν καρδιά μου σ' αὐτές. Μὰ μόνον νὰ βλέπω, πὼς ἄλλοι γηράσκουν, ἀρρωστοῦν, πεθαίνουν, μόνον αὐτὸ ἀρκεῖ, γιὰ νὰ μὴν αἰσθάνωμαι καμμιά χαρὰ ἀπὸ τίποτε».

Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ὁ ἀνατολίτης αὐτὸς ζητᾷ τὸν ἀπόλυτο θάνατο. Καὶ τίποτε δὲν τοῦ γεγνάει τόσο φοβερὴ ἀπέχθεια, ὅσο ἡ ἰδέα, ὅτι θὰ μετεμψυχωθῆ, θὰ ξαναγεννηθῆ. Γιὰ τοῦτο ξεριζώνει κάθε χαρὰ καὶ κάθε πόθο ἀπὸ τὴ ζωὴ του, θέλει νὰ πεθάνουν ὄλα καὶ πρὸ παντὸς αὐτὸς «ἐς αἰεί», νὰ μὴν ξαναγεννηθῆ ποτέ. Πολεμᾷ τὸ θάνατο, ὄχι μὲ τὴν ἰδέα, ὅπως ὁ Σωκράτης, οὔτε μὲ τὸ ἠθικὸ κατόρθωμα, ἀλλὰ μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὴν ἀπόλυτη ἀπραξία. Ὅσο λιγώτερο πόθο καὶ λιγώτερη μνήμη ἔχει κανεὶς γιὰ τὰ ἐγκόσμια, τόσο καὶ δυσκολώτερο εἶναι νὰ ξαναγεννηθῆ. Πρέπει ἐδῶ νὰ αὐτομηδενισθῆ γιὰ νὰ μὴν ξαναγίνη ποτέ. Ὁ Γκαῖτε, ὅπως εἶδαμε, ἔχει τὴ συνείδηση, ὅτι δὲν προφθάνει νὰ κλείση τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του, ὅτι ἡ ζωὴ του μένει ἀσυντέλεστη, ἀκριβῶς γιατί πρέττει, γιατί ἔχει πολλὰ νὰ πράξη, καὶ γιατί τὸν προφθάνει ὁ θάνατος. Ἀπεναντίας, ὁ Βούδδας κλείνει τὴ ζωὴ του «ἐς αἰεί», ἀκριβῶς γιατί δὲν πρέττει. Μιὰ ἀπέραντη σιγὴ καὶ ἀπραξία εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ Βούδδα. Τί γίνε-

ται μέσα στην ψυχή του, τὸ βλέπομε ἀπὸ τὸ πῶς ἡ ἴδια ἡ τέχνη τῆς Ἀνατολῆς, ἡ βουδδική, πού δὲν εἶναι ὅμως αὐτὴ ἄπραγη, παρουσιάζει τὸ πρόσωπό του. Πρόσωπο μὲ κλειστὰ μάτια, ζῆ μέσα του, καὶ δὲν θέλει νὰ βλέπη, γιατί ἔχει ἀπ' ἀρχῆς τὴ γνώση γιὰ ὅλα καὶ γιατί ζητάει τὴν ἀπόλυτη σιωπή, τὸν ἀπόλυτο μηδενισμό τοῦ ἐγώ. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως καὶ τὴ θυγατέρα της τὴν Εὐρώπη, ὁ λόγος καὶ ἡ πράξη, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη, καὶ γενικὰ ὁ ἐνεργὸς βίος, ὅλα αὐτὰ ἀντιμάχονται τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνώδυμη ζωὴ. Ἡ αἰώνια μεταβολὴ καὶ ἀλλοίωση, τὸ αἰώνιο γίνεσθαι εἶναι ἐδῶ ὄχι τόσο θάνατος, ὅσο σταθμοὶ ἐλευθερίας καὶ ἀθανασίας τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὁ θάνατος εἶναι γιὰ τὸ Σωκράτη πηγὴ ζωῆς, εἶναι κι' αὐτὸς αἰτία γιὰ ν' ἀναβακχευθῆ ἡ ψυχή του. Οὔτε εἶναι ὁ θάνατος σκοπὸς τῆς ζωῆς, εἶναι μόνον ὄρος τῆς ζωῆς, εἶναι κέντρισμα. Ἡ ζωὴ, δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς της νὰ πεθάνη, οὔτε νὰ δώσῃ ἡ ἴδια τέρμα στὸ εἶναι της, τοῦτο θὰ ἦταν ἀθέμιτο γιὰ τὸν Ἕλληνα καὶ τὸ Σωκράτη, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς της εἶναι νὰ λάβῃ νόημα μὲ τὴν πράξη, τὸ λόγο, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ποίηση. Ἐπίσης γιὰ τοὺς προσωκρατικούς — καὶ τοῦτο εἶναι πού χωρίζει τὴν ἀνατολίτικη μετεμψύχωση ἀπὸ τὴν ἑλληνική — καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς Πυθαγορείους καὶ τὸν Ἐμπεδοκλή, ἡ ζωὴ ξαναγεννιέται γιὰ νὰ γίνῃ τελειότερη. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα.

Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι αἰσθάνονται τὸ ἐγώ τους ὡς κάτι πέραν ἀπὸ τὴ σύντομη ὕπαρξη τοῦ χρόνου. Τὸ ἐγώ τους εἶναι «μέγας δαίμων», ἔχει κάτι ἀπὸ τὴ θεϊκὴ μοῖρα. Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τους αὐτοβεβαίωση ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι τόσο ἔντονη, ὥστε δὲν ἀναγνωρίζουν τὸ θάνατο ὡς τίποτε βασικό, ἀλλὰ εἶναι κι' αὐτὸς ἀπλὴ μορφή, ὄψη, τῆς ζωῆς, γιατί ἡ ζωὴ ὑπάρχει, γιατί ὅλα εἶναι ὄλο ζωὴ, ὅλα εἶναι ἔμψυχα. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει θάνατος, ἀλλὰ ἀπλὴ ἀλλοίωση τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ ζωὴ, ἡ ψυχή, δὲν σβήνει, ἀλλὰ λαβαίνει ἄλλη μορφή. Ἡ μορφή της πεθαίνει, ὄχι τὸ εἶναι της, ἡ ὑπόστασή της. Τὴν ἴδια πίστη τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων συνεχίζει δλόκληρο τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα ὡς τὸν Γκαῖτε. «Γιὰ νὰ μεταμορφώσῃ τὸ δημιουργημένο καὶ νὰ τὸ σώσῃ ἀπὸ τὸ θάνατο, γι' αὐτὸ εἶναι πού δρᾷ ἡ αἰώνια ζωντανὴ πράξη, κι' ὅ,τι δὲν ἦταν θέλει τώρα νὰ γίνῃ. Καὶ ποτὲ δὲν πρέπει

νά ησυχάζει. Καί πρέπει πάντα νά κινεῖται, νά πράττει δημιουργώντας. Μᾶς φαίνεται μόνον πὼς ἔχει στιγμὲς πού ησυχάζει. Τὸ αἰώνιο ἀναμοχλεύεται αἰώνια μέσα στὰ πάντα, γιατί τὰ πάντα θὰ ἐγίνονταν μηδέν, ἂν ἔπρεπε νά σταματήσουν στὸ εἶναι τους». Κι' ἄλλοῦ πάλιν λέγει ὁ Γκαϊτε: «καμμιά ὑπαρξη δὲν ἤμπορεῖ νά ξεπέση στὸ μηδέν. Τὸ αἰώνιο ἐνυπάρχει αἰώνια μέσα στὰ πάντα. Κρατήσου εὐτυχισμένα στήν ὑπαρξη. Ἡ ὑπαρξη εἶναι αἰώνια, γιατί νόμοι κρατοῦν τοὺς ζωντανοὺς θησαυρούς, πού στολίζουν τὸ σύμπαν». Ἔχομε ἐδῶ καινούργια διατύπωση τοῦ πλατωνικοῦ ἡθους, ὅπως ἀναπτύσσεται τοῦτο κυριώτατα μέσα στὸ «Φαίδωνα», στὸ «Συμπόσιο» καὶ στὸ «Φαῖδρο». Προσωπικότητα καὶ ἰδέα, ἐλευθερία καὶ ἰδέα, ἀλλὰ καὶ πάλι τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴ μοῖρα, τοῦτα εἶναι στὸν Πλάτωνα προβλήματα συναρτημένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο.

Μία ἀκόμα ἀντινομία τοῦ ἡθικοῦ ἀγωνίσματος θὰ ἐξετάσωμε κι' αὐτὴ ἀνοίγεται μέσα στὴ συνείδησή μας μόλις ἀρχίσῃ νά μᾶς γίνεται συνειδητὸ τὸ χρέος τῆς ζωῆς, ὅτι δηλαδὴ τὸ χρέος μας εἶναι νά γινόμαστε ὀλοένα καὶ πιὸ ἐλεύθεροι. Αἰσθανόμαστε τότε ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος κάποια ἐνοχὴ ἀπέναντι αὐτοῦ τοῦ χρέους τῆς ζωῆς μας, κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἐφ' ὅσον ἀποκρινόμαστε σ' αὐτὸ τὸ χρέος, αἰσθανόμαστε κάποια λύτρωση, ἐφ' ὅσον γινόμαστε ἐλεύθεροι. Αἰσθανόμαστε ἐνοχὴ, εὐθύνη, γιὰ κάτι πού δὲν ἐκάναμε ἀκόμα ἢ καὶ γιὰ κάτι πού ἐκάναμε ἀλλιῶς ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε, καὶ ἔχομε τὴν τάση ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπ' αὐτὸ τὸ βῆρος τῆς εὐθύνης καὶ ἐνοχῆς. Τοῦτο ὅμως γίνεται μόνον μὲ τὴν πραγμάτωση τοῦ χρέους. Ἀλλὰ κ' ἐδῶ ὑπάρχει σχετικὴ καὶ ἀπόλυτη μορφή εὐθύνης. Ἐφ' ὅσον, ἢ πράξαμε κάτι ἀντίθετα πρὸς τὸ χρέος τῆς ἐλευθερίας ἢ παραλείψαμε κάτι ἀπέναντί του, εἴτε εἶναι ἓνα ἀπλὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς ἢ ἔστω καὶ μία σειρά γεγονότα τότε ἡ ἀντινομία πού γεννιέται μέσα μας, ἢ πλάνη δηλαδὴ τῆς εὐθύνης μὲ τὴν τάση πρὸς λύτρωση, δὲν διαρκεῖ, εἶναι σχετικὴ. Συντείνει ὅμως κι' αὐτὴ ἡ σχετικὴ, ἢ παροδικὴ ἀντινομία γιὰ νά προχωρήσωμε στὸν ἀπόλυτο διχασμὸ πού ἀνοίγεται μέσα στὴ συνείδησή μας, νά νοιώθωμε εὐθύνη γιὰ ὅλα, ὅσα συντείνουν πρὸς τὴν ἐλευθερία μας, καὶ ἐφ' ὅσον ὅλα αὐτὰ γίνονται, πράττονται, νά νοιώθωμε κάποια λύτρωση ἀπ' αὐτὴν τὴν εὐθύνη.

Ἀπὸ τὴ βαθύτερη συνείδηση τοῦ χρέους πρὸς τὴν ἐλευθερία

μας ἔρχεται, προβάλλει μέσα μας ἡ ἀπόλυτη εὐθύνη καὶ τὸ παρακώλουθο συναίσθημα. Ἀπ' αὐτὴν πάλιν τὴν εὐθύνη τείνομε διαρκῶς ν' ἀπαλλαγοῦμε μὲ ἔργα, καθὼς δηλαδὴ ἀνταποκρινόμαστε, ὅσο γίνεται, πρὸς τὸ χρέος, σ' ὅ,τι αἰσθανόμαστε ὡς χρέος τῆς ζωῆς μας, νὰ γίνωμε, νὰ ἀναπτύξωμε ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἀπ' ἀρχῆς τῆς συνειδητῆς ζωῆς μᾶς γίνεται ἀνάγκη ν' ἀναπτύξωμε ὅλες τὶς δυνάμεις τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἐφ' ὅσον τοῦτο δὲν γίνεται, εἴτε γιὰτὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀφηνόμαστε, εἴτε γιὰτὶ ἄλλοι λόγοι ἑξωτερικοὶ μᾶς πιέζουν, αἰσθανόμαστε ὑπόλογο τὸν ἑαυτὸ μας ἀπέναντι σὲ κάτι, σὲ κάποια νοερὴ ἀρχή, πού μᾶς παρακώλουθει ὡς Δίκη, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι. Ἐχομε τότε τὴ συνείδηση τῆς εὐθύνης γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας, θεωροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας ὑπεύθυνο γιὰ τὸ εἶναι του, γιὰ τὸ ὅτι εἶναι ὅπως εἶναι, ἐνῶ θὰ ἦταν δυνατόν καὶ εἶναι ἀκόμα δυνατόν νὰ γίνῃ ἄλλιῶς, δηλαδὴ νὰ ὑπερνικήσῃ ὅ,τι εἶναι τώρα καὶ νὰ γίνῃ ὅ,τι πρέπει νὰ εἶναι. Αἰσθανόμαστε τώρα εὐθύνη ὄχι γιὰ μία μεμονωμένη πράξη, ἢ γιὰ ἓνα μόνον γεγονὸς τῆς ζωῆς, ἀλλὰ γιὰ τὸ σύνολο τῆς ζωῆς, γιὰ τὸ γενικὸ τρόπο τοῦ ζῆν, γιὰ τὸ κατὰ πῶς ἀποκρινόμαστε στὸ χρέος τῆς ζωῆς μας. Καὶ χρέος εἶναι νὰ γίνεται ὁ καθένας, ὅσο δύναται, πῶς πολὺ ἐλεύθερος μέσα στὸν κύκλο τῆς δράσης του. Νὰ ὑψώνεται ὅσο ἠμπορεῖ, ὅπουδῆποτε εἶναι ταγμαένος ἀπὸ τὴ ζωὴ.

Ὅταν δηλαδὴ καταλάβωμε, ὅτι ἡ προσωπικότητα εἶναι αὐτοσκοπός, ἐντελέχεια μὲ ἀναντικατάστατη ἀξία, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲν συντελοῦμε μ' ὅλη μας τὴ δύναμη νὰ γίνῃ ἐνέργεια καὶ πράξη αὐτὸς ὁ σκοπός, νὰ φανερωθῇ αὐτὴ ἡ ἐντελέχεια, τότε νοιώθωμε βαθύτατη εὐθύνη καὶ ζητοῦμε λύτρωτη ἀπ' αὐτήν. Καὶ λύτρωση εὐρίσκομε μόνον ὅταν ἀρχίζωμε νὰ δουλεύωμε τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς μας. Καὶ πάλιν ὅμως ἡ εὐθύνη εἶναι ἀκοίμητη μέσα μας. Καὶ λυτρωνόμαστε ἀπ' αὐτήν, σχετικὰ πάντοτε, μὲ τὸ δούλεμα τῆς ζωῆς μας. Καὶ ὅ,τι γίνεται τώρα ἀπὸ μᾶς, γίνεται ταυτόχρονα μὲ τὴ συνείδηση τῆς εὐθύνης. Ἔτσι ἡ εὐθύνη μᾶς ὁδηγεῖ στὴν πράξη, μᾶς ὠθεῖ νὰ πράξωμε, καὶ ἡ πράξη πάλιν μᾶς φέρνει λύτρωση. Εἴμαστε τώρα ἐδῶ καταμεσῆς τῆς ἠθικῆς πάλης μὲ τὸν ἑαυτὸ μας καὶ μὲ ὅλα τ' ἀντίθετα. Δὲν αἰσθανόμαστε εὐθύνη καὶ ἐνοχὴ γιὰ ἓνα συγκεκριμένο ἀπλῶς γεγονός

ὅπως ὅταν ἤμαστε παιδιά, ἀλλὰ γιὰ ὅλη μας τὴν ἀποστολὴ μέσα στὴ ζωὴ. Ἡ ἠθικὴ εὐθύνη γιὰ τὸ εἶναι μας, ἀδιάφορο πῶς καὶ γιατί εἴμαστε ἔτσι ὅπως εἴμαστε, γίνεται τώρα ἀπόλυτη. Καὶ αὐτὴ τὴν ἀπόλυτη εὐθύνη τὴν αἰσθανόμαστε ὅλοι μέσα στὴν μοναξιά μας, ὅταν, καὶ δίχως νὰ τὸ θέλωμε, δίδωμε λόγο στὸν ἑαυτό μας γιὰ τὴ ζωὴ μας. Αὐτὴν τὴ λογοδοσία δὲν μπορούμε οὔτε καὶ θέλωμε νὰ τὴν ἀνακοινώσωμε στὸν ἄλλον, παρὰ στὸν πραγματικὸ φίλο μας. Τότε μάλιστα ἡ ἀνακοίνωση εἶναι ἡ ἀπαρχὴ ἀλλαγῆς μέσα μας.

Εἶναι γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι, καθὼς ἐμπλέκονται μέσα στὸ μόχθο τῆς ζωῆς, γιὰ νὰ οἰκονομήσουν τὰ ἀναγκαῖα νὰ συντηρήσουν καὶ διαιωίσουν τὴ ζωὴ, δύσκολα ἐλευθερώνονται ἀπ' αὐτά, γιὰ νὰ ἰδοῦν τί εἶναι ὁ ἑαυτός τους, τί πράγμα εἶναι ἡ ἀξία, ἡ ἀνεπανάληπτη μονάδα ἄνθρωπος. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως, παρ' ὅλη αὐτὴν τὴν ταλαιπωρία τῆς ὠμῆς ζωῆς καὶ τὴ δυσκολία πού παρεμβάλλει, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καταλαβαίνουν τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς ζωῆς, ὅταν καὶ ὅπου αὐτὴ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴν τύρβη τῆς ζωῆς, καὶ ἢ τὴν ἀναγνωρίζουν ἢ τὴν μάχονται. Ἀλλὰ καὶ ὅταν τὴν μάχονται, ἢ ἀπὸ πλάνη ἢ ἀπὸ διαστροφή, καὶ τότε αὐτὴ γίνεται τὸ κριτήριον τῶν πράξεων των. Ἐτσι ἡ δημοκρατία τῆς Ἀθῆνῆς ἐκρίθη μετὰ τὴν καταδίκη τοῦ Σωκράτη, δηλαδὴ εἶχε γίνει πιά ὀχλοκρατία, δὲν ἦταν ἡ παλαιὰ καὶ ἔνδοξη δημοκρατία, ἡ ὁποία θὰ εἶχε τὸ ἦθος νὰ κρίνῃ, ἂν πράγματι ὁ Σωκράτης ἀπομακρύνθη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς καὶ τὸ ἦθος τῆς.

Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἀντινομία τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, πού τὸν πάει ἀπὸ τὴν εὐθύνη πρὸς τὴ λύτρωση, κι' ἀπ' αὐτὴν τὸν γυρίζει πάλιν στὴν εὐθύνη, δίχως ποτὲ νὰ κλείνῃ, εἶναι τόσης σημασίας, ὥστε προβάλλεται μυθικὰ καὶ θρησκευτικὰ μέσα στὸ σύμπαν κ' ἔτσι χωρίζεται κι' αἰετὸ κατὰ πῶς εἶναι διχασμένη ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κόσμος φαίνεται τότε, ὅτι ἔχει δύο δυνάμεις μέσα του, δύο μεταφυσικὰς, ὄντολογικὰς ὑποστάσεις. Μία καλὴ καὶ μία κακὴ. Φαίνεται τότε, ὅτι ὑπάρχει μέσα στὸν κόσμο αἰώνια τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό, ὡς δύο μεταφυσικὰς δυνάμεις καὶ ὅτι παλεύει ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη. Καὶ ὅταν τὸν ἄνθρωπο τὸν κυριεύῃ ἡ κακὴ, τότε εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σκοπὸ του, καὶ αἰσθάνεται ἐνοχὴ εὐθύς ὡς τοῦ γίνῃ συνειδητὴ ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὸ

σκοπό του. Καὶ λυτρώνεται ἀπ' αὐτήν, εὐθύς ὡς γυρίση στὸ σκοπό του. Τὰ μυθικὰ λοιπὸν καὶ θρησκευτικὰ αὐτὰ συστήματα, τὴν μετακινουῦν ἀπὸ τὸ στήθος τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου πράγματι παλεύουν δύο ψυχές, ὅπως λέγει ὁ Φάουστ, πρὸς τὸ σύμπαν καὶ βάζουν ἐκεῖ μέσα αἰώνια ἀντιμέτωπο τὸ καλὸ μὲ τὸ κακό.

Ὅτι ὁ ἄνθρωπος κερδίζει ὕστερα ἀπὸ σκληρὸν ἀγῶνα, δηλαδή τὴ συνείδηση τῆς εὐθύνης γιὰ τὸ εἶναι του, τοῦτο ἀκριβῶς τὰ μυθικὰ καὶ δογματικὰ συστήματα, τὸ θυσιάζουν ἐπάνω στὸ βωμὸ τῆς εἰμαρμένης, γιὰτὶ εἶναι κι' αὐτὸς ἕνας τρόπος νὰ διδασχθοῦν οἱ ἄνθρωποι κάπως γιὰ ὅ,τι γίνεται μέσα τους. Ἡ ἀρετὴ ὅμως, στὴν προκείμενη δηλαδή περίπτωση ἢ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν εὐθύνη μὲ τὴν τέλεση τοῦ γρέους, εἶναι, ὅπως, εἶδαμε, ἀγώνισμα καὶ δὲν εἶναι κανενὸς κυρίου, οὔτε εἰμαρμένης τινὸς δημιουργημα. «Οὐχ ὑμᾶς δαίμων λήξεται, ἀλλὰ ὑμεῖς δαίμονα αἰρήσεσθε. Ἀρετὴ δὲ ἀδέσποτον, ἦν τιμῶν καὶ ἀτιμάζων πλέον καὶ ἔλαττον αὐτῆς ἕκαστος ἔξει. Αἰτία ἔλομένου, θεὸς ἀναίτιος». (Πλάτωνος Πολιτεία, 617 E). Ἡ ἀρετὴ δὲν ἔχει κύριο, δεσπότη. Ὅσο κανεὶς τὴν τιμάει ἢ ὄχι, τόσο μόνον λαβαίνει ἀπ' αὐτήν. Καὶ ἡ εὐθύνη εἶναι ἐκείνου πού τὴν διαλέγει, γιὰτὶ ὁ θεὸς εἶναι ἀναίτιος. Ὅστε μέσα στὸ στήθος τοῦ ἀνθρώπου ἀποφασίζεται ἡ ἠθικὴ του ἀξία καὶ δὲν μετατοπίζεται ἀπὸ ἐκεῖ οὔτε πρὸς τοὺς θεοὺς, οὔτε πρὸς τὴν εἰμαρμένη.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ συνείδηση τῆς εὐθύνης γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἠθικὸ τῆς ἀγώνισμα εἶναι ἀτερμάτιστη καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἄνθρωπος μὲ κανένα του ἠθικὸ κατόρθωμα δὲν φθάνει ἐκεῖ ὅπου θέλει καὶ πρέπει, γιὰ τοῦτο γίνεται πολλὰς φορὲς μέσα του ἡ παρῆκλιση πρὸς τὴ θρησκεία καὶ ζητάει τότε ὁ ἄνθρωπος, ὅλος ταπείνωση καὶ δέος, τὴ χάρη τοῦ θεοῦ. Μὲ τὸ συναίσθημα τοῦτο τῆς «χάριτος» ζοῦν οἱ πρῶτοι, ἀρχαῖκοι χριστιανοί. Ἐδῶ ὅμως ἔρχεται ἡ ἀνώτερη, θεϊκὴ, δύναμη νὰ λυτρώσῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἐνοχίαν, ἡ ὁποία τώρα γίνεται ἁμαρτία. Ἀλλὰ ὅσο κι' ἂν εἶναι τὸ βάθος πού ἀνοίγεται ἐδῶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς χάριτος ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, κι' ὅσο εὐγένεια κι' ἂν ἔχη ἡ ἔννοια τῆς χάριτος, πραγματικὰ μετατοπίζεται κάπως κ' ἐδῶ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, καὶ ἀπὸ τραγικὸ πού εἶναι, γίνεται θρησκευτικὸ, μυστηριακὸ. Ὅπωςδήποτε, μέσα στὴν πάλιν τοῦ πνεύματος ὑπάρχει

καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος τρόπος. Καὶ ὁ ἠθικός, ὁ τραγικός, καὶ ὁ
 θρησκευτικός, ὁ μυστηριακός. Ἐδῶ ὁμως ὅ,τι ἐνδιαφέρει εἶναι
 ἡ ἠθικὴ πάλη τῆς ζωῆς, τὸ ἠθικὸ τῆς ἀγώνισμα.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀρχαϊκός, ὁ πρῶτος χριστιανισμός, ὅσο κι' ἂν
 πιστεύη στὴ χάρη τοῦ θεοῦ, δὲν ἀφήνει τὴν ἐννοια τῆς ἐλευθε-
 ρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Αὐγουστίνος ὁμως εἶναι ἐκεῖνος, πού ἀν-
 τιστρέφει τὰ πράγματα, γιατί αὐτὸς ἀρνήθηκε τὴν ἐλευθερία τοῦ
 ἀνθρώπου νὰ ἐκλέξῃ τὸ καλό. Ὁ ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον εἶναι μό-
 νος του, δηλαδὴ ἀφησμένος στὴ δύναμή του, προώριεται νὰ ἁμαρ-
 τάνῃ. Καὶ κάτι φρικτότερο ἀκόμα: ἡ ὅλη σύλληψη τοῦ ἀνθρώ-
 που ἐγίνε με τὴν ἁμαρτία. Καὶ ὁ ἀναγκασμός πρὸς τὴν ἁμαρτία
 ἔρχεται ἀπὸ τὸν Ἀδάμ. Μ' αὐτὸν ἁμαρτήσαν ὅλοι ἀπ' ἀρχῆς καὶ
 μ' αὐτὸν εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι παραδομένοι στὴν ὀργὴ τοῦ
 θεοῦ. Καὶ δέχεται βέβαια καὶ ὁ Αὐγουστίνος, ὅτι ἡ πρώτη ἁμαρ-
 τία ἦταν ἔργο ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἦταν ἐλεύθερος
 νὰ μὴν ἁμαρτήσῃ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ὑπάρχει ἡ κληρονομία τῆς
 ἁμαρτίας σὲ ὅλους. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς δουλείας τοῦ ἀνθρώ-
 που στὴν ἁμαρτία καὶ τῆς ἀνικανότητός του νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ
 ὁ μόνος του στὸ καλό, εἶναι ὅτι, κατὰ τὸν Αὐγουστίνου, ὁ ἄνθρω-
 πος εἶναι διαρκῶς ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ χάρη τοῦ θεοῦ. Δίχως τὴ
 χάρη τοῦ θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος δὲν σώζεται. Εἶναι χαρακτηριστικὸ
 τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτι τονίζει περισσότερο τὴ χάρη τοῦ
 θεοῦ καὶ λιγώτερο τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπεναντίας ὁ
 ἀνατολικός, ἑλληνικὸς χριστιανισμός, διαποτισμένος περισσότερο
 ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας κράτησε τὴν εὐθύνη τοῦ
 ἀνθρώπου, τὴν ἐλευθερία του, καὶ τὴν ἀγωνιστικὴ του προσπάθεια
 περισσότερο ἐντονη. Ἐδῶ ἦταν δύσκολο νὰ λησμονηθῇ ἡ παλαιὰ
 ἀρχὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅτι «ἐλεύθερος ἄνθρωπος (εἶναι)
 ὁ αὐτοῦ ἕνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὄν» (Ἀριστοτέλης 982, β 26).
 Οὔτε ἦταν δυνατόν νὰ λησμονηθῇ ἡ ἄλλη ἀριστοτελικὴ ἀρχή, ὅτι
 «οὐδεὶς ἐκὼν πονηρὸς οὐδ' ἄκων μάκαρ» (1113, β 15). Τὸ
 πνεῦμα ὁμως τοῦ Αὐγουστίνου ἐξουσίασε τὸ δυτικὸ χριστιανισμό,
 ὥσπου ἡ Ἀναγέννηση καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα πνευματικὰ κινήματα
 ἀποκατέστησαν κι' ἐκεῖ τὸ αὐτεξούσιο καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς
 προσωπικότητας.

Στὴν νεώτερη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἔχομε ἕνα ὑψηλὸ πα

ράδειγμα, τὸ Δανὸ φιλόσοφο Κιρκεγκάαρντ (Kierkegaard), ὁ ὁποῖος ἔδωκε πράγματι πρωτόκουστο βάθος, ἠθικὸ μαζὶ καὶ θρησκευτικὸ, στὴν ὑπαρξή, στὴν ὑπόστασι ἀνθρώπου, καὶ ἀνοίξε τὴν ἀντινομία αὐτὴν εὐθύνης καὶ λύτρωσις βαθύτατα, καὶ τῆς ἔδωκε καὶ ἔκφρασι μὲν μορφὴ μοναδική. Ὁ διαμαρτυρόμενος χριστιανισμὸς ἔφθασε ἐδῶ σὲ ὀλωσδιόλου ἀπίθανο βάθος. Ἡ προσωπικότητα, ἀποχωρισμένη ἀπὸ ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ἐκκλησιαστικὰ συστήματα, βαθαίνει ἐδῶ τὴν ὑπόστασίν της ὅσο ποτὲ πρὶν καὶ ἔρχεται μόνη τῆς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ νὰ ζητήσῃ καὶ τὴ χάρη, ἔχουσα ὅμως πρὶν ἢ ἴδια ἀναμοχλεύση ὅλο της τὸ εἶναι μὲ τὴ διαλεκτικὴ καὶ τὴν ἐλευθερία. Ὁ Κιρκεγκάαρντ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς ὑπάρξεως, τῆς ὑποστασιακῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀνθρώπου ὅπως λέγει ὁ σύγχρονος ὄρος, πὺν τόσο πολὺ κατάχρησι τῆς γίνεται σήμερα ἀπὸ τοὺς παραφραστῆς της καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Γάλλους, πὺν ἔχουν ἀσυγχώρητη σύγχυσι καὶ φθάνουν σὲ ἀπαράδεκτη παρερμηνεία βασικῶν ἀρχῶν τῆς ζωῆς. Στὸν Κιρκεγκάαρντ ἡ ὑπόστασι ἀνθρώπου ἔχει ἀπίθανο βάθος εὐθύνης καὶ ἔλκεται ἀπὸ τὴ χάρη τοῦ θεοῦ, πιστεύει σὲ στερεότητα, τὴν αἰωνιότητα τοῦ νοήματος τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ δὲν παρασύρεται ἀπὸ κανέναν ἐσωτερικὸ, ψυχικὸ ἠδονισμό, ἐνῶ, ὅ,τι λέγεται σήμερα ἀπὸ μερικὸς Γάλλους ὑποστασιακὴ φιλοσοφία, εἶναι ἕνας αἰσθηματολογικὸς ἠδονισμὸς βιωμάτων, δίχως ἴχνος εὐθύνης. Ἡ συνείδησι τῆς εὐθύνης, ἀπεναντίας, εἶναι στὸν Κιρκεγκάαρντ ἀπόλυτη, καθὼς ἐπίσης ἀπόλυτη εἶναι καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ λυτρωθῆ ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ τὴν εὐθύνη μὲ ἀδιάκοπη αὐτενέργεια καὶ τέλος καὶ μὲ τὴ χάρη τοῦ θεοῦ.

Ἄλλὰ ὁ Κιρκεγκάαρντ, ὡς μαθητὴς τοῦ Ἐγγέλου, δοιλέυει τὴ συνείδησι τῆς εὐθύνης του μὲ διαλεκτικὴ ἱκανότητα ἀκοίμητη, ὥστε μία σελίδα του ἀρκεῖ ν' ἀνασκευάσῃ ὅλους τοὺς ἠδονισμοὺς τῆς φιλοσοφίας πὺν ἔγινε σήμερα συρμὸς σὲ τὴ Γαλλία. Ἡ προσωπικότητα μέσα σὲ τὸ ἔργον τοῦ Κιρκεγκάαρντ φθάνει σὲ τόσο ἀνεξάρτητη καὶ αὐτοκυβέρνητη, αὐτενέργητη καὶ αὐτόνομη ζωὴ, ὥστε θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ της ὑπεύθυνον ὄχι γιὰ τούτη ἢ ἐκείνη τὴν πράξι, ἢ παράλειψη, ἀλλὰ ὑπεύθυνον γιὰτὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ φθάσῃ σὲ τὸ ἀπόλυτον. Κι' ἂν ἀφαιρέσωμε ἀπὸ τὸ βίωμα τοῦτο τὴ χριστιανικὴ ἀλόχρωσι, πὺν τόσο πολὺ συγκινεῖ, καὶ σκύψωμε κά-

πως βαθύτερα, θὰ ἰδοῦμε κ' ἐδῶ ὄχι μόνον τὰ σύνεργα τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγέλου, ἀλλὰ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ, σωκρατικὸ μαζὶ καὶ πλατωνικὸ παράδειγμα ζωῆς, ὅπως φαερῶνεται τοῦτο κυρίως στὸ μῦθο τῆς «Πολιτείας», στὸ «Φαίδωνα», στὸ «Φαῖδρο» καὶ στὸ «Συμπόσιο». Γενικά, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἡ εὐθύνη μας εἶναι νὰ θυμηθοῦμε ξανά τὴν ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ μας. Εὐθυνόμαστε αἰώνια, ἂν δὲν μπορέσωμε νὰ φθάσωμε ἐδῶ σ' αὐτὸν τὸν κόσμο στὴν ἀνάμνηση τῆς ἀκέραιας μονάδας, πὺ λέγεται ψυχὴ καὶ ἔχει ἀπέναντί της ὡς αἰώνιο ἀγάπημά της τὴν ἀκέραια μονάδα πὺ λέγεται ἰδέα. Εὐθυνόμαστε ἂν δὲν ξαναγίνωμε ἀκέραιοι, ὅπως εἴμαστε, «ὅταν ἀκολουθούσαμε τὸ Δία, κ' ἄλλοι ἄλλους θεοὺς, κ' ἔτελετουργούσαμε τὴν τελετουργία, πὺ ἀξίζει νὰ τὴν λέμε τρισμάκαρη, αὐτὴν πὺ τὴν γιορτάζαμε δὲ ὄντας ἑμεῖς ὀλάκεροι κ' ἀνέπαφοι ἀπ' ἕσα κακὰ μᾶς περίμεναν ὕστερα ἐδῶ κάτω. Καὶ μυηθήκαμε τότε στὰ ἀκέραια κ' ὀλοκάθαρα κ' ἀτρεμόφεγγα καὶ πανεύτυχα ὄραματα καὶ τὰ θεωρούσαμε μὲ φωτοβολιὰ καθάρια, ὄντας καθαροὶ κ' ἀμόλυντοι ἀπ' αὐτὸ πὺ τὸ περιφέρομε τώρα μαζὶ μας καὶ τὸ λέμε σῶμα, κ' εἴμαστε ὡσὰν τὸ στρεῖδι μὲ τ' ὄστρακό του δεμένοι». (Πλάτωνος «Φαῖδρος», 250 Γ). Καὶ ὁ Πλάτων ζητάει τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἀπόλυτο, ὅσο αὐτὴ εἶναι δυνατὴ στὸν ἀνθρώπο «καθ' ὅσον δυνατὸν θεοῦ ἀνθρώπῳ μετασχεῖν» («Φαῖδρος», 253 Α).

Ἡ διαφορὰ εἶναι, ὅτι ὁ πλατωνικὸς ἔφηβος δὲν γνωρίζει τὴ χριστιανικὴ χάρη. Κατὰ τὸν Κιρκεγκάαρντ, ἡ ζωὴ πρέπει νὰ φθάσῃ σὲ ἀπόλυτη συνείδηση γιὰ τὴν εὐθύνη καὶ τὴν ἐνοχὴ της. νὰ λάβῃ καθολικὴ ἔννοια ἢ καλύτερα νὰ ζήσῃ καθολικὸ βίωμα εὐθύνης καὶ ἐνοχῆς, καὶ τὸ βίωμα τοῦτο γεννιέται μόνον ὅταν ὁ ἀνθρώπος, ὡς μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη ὑπόσταση, σχετίσῃ τὴν εὐθύνη της μὲ τὴν ἀπόλυτη ἰδέα τῆς ζωῆς, μὲ τὸ ἀπόλυτο ἀγαθόν. Εὐθύνη καὶ ἐνοχὴ εἶναι τώρα ἐδῶ τοῦτο : νὰ λάβῃ δηλαδή ὁ ἀνθρώπος συνείδηση καὶ ν' ἀντικρούσῃ τὴν ἀπόλυτη ἰδέα τῆς ζωῆς. Συνήθως οἱ ἀνθρώποι εἶναι παιδιὰ, δηλαδή, ὅπως ἐκεῖνα, λίσθάνονται μόνον εὐθύνη καὶ ἐνοχὴ γιὰ κάτι εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένο, καὶ μόλις δεχθοῦν τὴν τιμωρία ἀλλάζουν κάπως γιὰ μιὰ στιγμὴ. Μόλις πᾶνε πέρα πέρα ξανακάνουν τὸ ἴδιο. Δὲν ξνοῦν δηλαδή τὰ παιδιὰ καὶ ὅσοι ἐπιμένουν νὰ εἶναι παιδιὰ,

συνείδηση συνολικῆς εὐθύνης γιὰ τὸ εἶναι τῆς ζωῆς, καὶ γιὰ τὴν ἀναντικατάστατη ἀξία καὶ μοναδικότητά της.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Κιρκεγκάαρντ μεταθέτει τέλος τὴν ἀντινομία, τὴν ἀκοίμητη πάλη ἀνάμεσα στὴν εὐθύνη καὶ τὴ λύτρωση, ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πρὸς τὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα, ἀπὸ τὴν τραγικὴ τῆς θέσης πρὸς τὴν αἰώνια εὐδαιμονία. Ἡ ἠθικὴ ὅμως, ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀργότερα, δὲν δεσμεύεται ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία, καὶ πρὸ παντὸς δὲν τείνει πρὸς αὐτήν, οὔτε στηρίζεται σ' αὐτήν. Ὁ ἴδιος ὁ Κιρκεγκάαρντ λέγει, ὅτι «ἡ συνείδηση τῆς ἐνοχῆς ἐκφράζει καλύτερα ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα τὸ πάθος τῆς ὑπαρξῆς ποὺ ζητάει τὴν αἰώνια εὐδαιμονία». Καὶ ἐξακολουθεῖ: «Ἡ αἰώνια ἐνθύμηση τῆς ἐνοχῆς εἶναι ἀσύμμετρον μὲ τὸ λόγο, ἐπειδὴ κάθε λόγος μεταβάλλει τὴν ἐνοχή, τὴν εὐθύνη, ἀπὸ ἀπειρη σὲ πεπερασμένη». Γιὰ τοῦτο, τὸ ἄτομο, ἡ προσωπικότητα μὲ τὴν ἀπόλυτη συνείδηση τῆς εὐθύνης της, ἀναγκάζεται νὰ σιωπήσῃ, δηλαδὴ ὅταν φθάσῃ σ' αὐτὴν τὴν ἀπόλυτη συνείδηση γιὰ τὴν ἀπόλυτη εὐθύνη, σιωπᾷ, δὲν τείνει νὰ ἐξωτερικεύσῃ τοῦτο τὸ ἀπειροδύναμο βίωμά της. νιατὶ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ του ἄρρητο. Καὶ ὑπάρχει κ' ἕνας ἄλλος λόγος, ποὺ τὴν ἀναγκάζει νὰ σιωπήσῃ: εἶναι ἡ μετριοκρατία τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν καταλαβαίνουν τὸ μυστήριον τῆς ἐνοχῆς. Ἡ ἀδιάκοπη αὐτὴ σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἀπόλυτο, καὶ ἡ παρακόλουθη σιωπὴ, αὐτὰ εἶναι ποὺ λυτρῶνουν, κατὰ τὸν Κιρκεγκάαρντ, τὸν ἄνθρωπον.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ κοινὸς ἄνθρωπος τείνει νὰ ἀνακοινώσῃ τὴν ἐνοχὴν του, ἔστω τὴ σχετικὴ, καὶ νὰ τὴν ἀποσεύσῃ ἔτσι ἀπὸ πάνω του, γιὰ νὰ προχωρήσῃ πέρα πέρα καὶ νὰ ἐμπλακῆ πάλιν μέσα σὲ ἄλλην ἐπίσης σχετικὴ καὶ πεπερασμένη ἐνοχὴ. Σπάνια ὁ ἄνθρωπος ἀντέχει νὰ κρατήσῃ κρυφῆ τὴν σχέση μὲ τὴν εὐθύνη του καὶ τὴν ἐνοχὴν του. Συχνὰ συγκρίνε' τὴ μία ἐνοχὴ μὲ τὴν ἄλλη καὶ τότε μὲ τὴ συγκρίσει μετριάζει τὴν ἐντασὴν της, τῆς ἀφαιρεῖ τὴν ἀπόλυτη σημασίαν της. Ἄλλὰ καὶ ἡ πολλὴ σκεψὴ, ἡ διανοητικὴ ἐπεξεργασία, φθείρει τὸ μεγάλο, μεταφυσικὸ βίωμα τῆς εὐθύνης, γιὰτὶ πάντοτε ἡ διάνοια ἔχει τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ, τὸ λόγο καὶ τὸν ἀντίλογο. Μόνον ὁ νοῦς, ἡ σύνθετη δηλαδὴ νόηση, μόνον αὐτὸς δὲν φθείρει τὸ βίωμα τῆς ἐνοχῆς, ἀλλὰ τὸ μεγαλώνει, γιὰτὶ ὁ νοῦς κινεῖται διαλεκτικὰ, δὲν μένει, ὅπως ἡ διάνοια, στὴν

ἀντιδικία τῶν ὑπὲρ καὶ τῶν κατὰ. Ὁ νοῦς κινεῖται μὲ τὸ τριαδικὸ σχῆμα, θέση, ἀντίθεση καὶ σύνθεσις, εὐρίσκει δηλαδή ἀνώτερη σύνθεσις, ὅπου μέσα συναιροῦνται ὁ λόγος καὶ ὁ ἀντίλογος. Ὁ νοῦς εἶναι ἐνεργός, καὶ ὡς ἐνέργεια εἶναι ὁ νοῦς ἡ ἄλλη ἔκφρασις γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα ὡς ἐνεργός ἐντελέχεια γνωρίζει, ὅτι ἡ φύσις καὶ ἡ οὐσία του εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἐλευθερία.

Δ. — Ὁ ἀνθρωπισμὸς καὶ ἡ πρόοδος.

Ἐφ' ὅσον ὅμως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠθικὰ ἀναντικατάστατος, ἔπεται, ὅτι καὶ ἡ κάθε ἐποχὴ εἶναι ἠθικὰ ἀναντικατάστατη ἀπὸ κάθε ἄλλη. Ὅπως ἡ κάθε προσωπικότητα, ὅμοια καὶ ἡ κάθε ἐποχὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς τῆς ἀξίας ἀπ' ἀρχῆς. Ἠθικά, καὶ ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ κάθε ἐποχὴ ἀρχίζουν ἀπ' ἀρχῆς. Ὑπάρχει ὅμως κάτι ποῦ μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἴδοῦμε τὴν πραγματικὴ αὐτὴ θέσις τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ διάχυτη γνώμη, καὶ κάποτε τόσο ἀδιάσειστη πεποίθησις ὥστε νὰ γίνεται σχεδὸν δεισιδαιμονία, ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὅπωςδήποτε προοδεύει, καὶ ὅτι ἡ πρόοδος συμβαδίζει σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου εἶναι τόσο διάχυτη, ὥστε μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἴδοῦμε τὴν πραγματικότητα, νὰ ἴδοῦμε δηλαδή πῶς πράγματι προχωρεῖ ὄχι μόνον ἡ ἱστορία ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἄν ὅμως ἐπιστρέψωμε μὲ τὸ νοῦ μας πρὸς τὴν ἱστορία, μαθαίνομε, ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπλά, οὔτε τόσο μονοσήμαντα ὅσο τὰ ἐμφανίζει ἡ ἰδέα τῆς προόδου. Ἄς πάρωμε ἓνα παράδειγμα. Ἡ τέχνη, ὕστερα ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα, ἀνθίσει περισσότερο κατὰ τὸ δέκατο πέμπτο καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα, δηλαδή κατὰ τὴν ἐποχὴ πού ὀνομάζομε Ἀναγέννησις. Ἐδῶ ἀναφάνηκαν πλῆθος προσωπικότητες ποῦ ἔφεραν στὸ φῶς ἀλίθανο πλοῦτο μορφῶν, καὶ εἶδαν τὴ ζωὴ καὶ τὴν παράστησαν ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ κάλλους. Ἀντίθετα, ἡ τέχνη ἀπὸ τὸ δευτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἔβδομου καὶ κατὰ τὰ πρῶτα τρία τέταρτα τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα ἔπεσε πολὺ κάτω. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος παρατηροῦμε, ὅτι κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα στὴ δυτικῇ Εὐρώπῃ ἐπικρατεῖ πάλιν τόσο ἡ ὑθησκευτικότης,